

De afname van het economische en politieke belang van de landbouw

Economische en politieke ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw van 1980 tot 2010

Pytsje Bakker

880627-030-010

Bsc Scriptie (AEP-80912)

Dr. ir. J. H. M. Peerlings

Februari 2012

De economische en politieke afname van de landbouw

De afname van het economische en politieke belang van de landbouw

***Economische en politieke ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw van 1980
tot 2010***

Pytsje Bakker

880627-030-010

Wageningen University, Wageningen

Februari 2012

Voorwoord

Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselveiligheid is in oktober 2010 samengegaan met het ministerie van Economische Zaken. Sindsdien vormen zij het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. Het feit dat Nederland na 75 jaar geen landbouwminister meer kent, maar slechts een staatsecretaris suggereert dat de landbouw steeds lager op de politieke agenda staat. In deze scriptie wordt onderzocht of het politieke belang van de landbouw in Nederland werkelijk is afgenomen. Er wordt antwoord op de vraag gegeven door onder andere naar het economische belang van de Nederlandse landbouw te kijken.

Ik heb met veel interesse een literatuuronderzoek over dit onderwerp gedaan en interviews gehouden met de heer ir. G.J.M. (Gerrit) Braks, de heer prof. dr. C.P. (Cees) Veerman en mevrouw G. (Gerda) Verburg, oud-landbouwministers van respectievelijk de perioden juni 1979 – maart 1980 en november 1982 – september 1990, juli 2002 – februari 2007, en februari 2007 – oktober 2010. Ik hoop dat ook andere lezers geïnteresseerd zijn in mijn scriptie.

Deze bachelor scriptie is geschreven bij de leerstoelgroep Agrarische Economie en Plattelandsbeleid aan de Wageningen Universiteit, ter afsluiting van mijn Bachelor Economie en Beleid en ter voorbereiding op mijn Master. Graag wil ik mijn dank uitbrengen aan mijn begeleider, de heer dr. ir. J.H.M. (Jack) Peerlings, voor de tijd die hij voor mij vrij wilde maken, voor zijn goede kritieken en hulp wanneer ik dat nodig had.

Pytsje Bakker

Wageningen, februari 2012

Inhoudsopgave

Voorwoord	ii
Lijst van tabellen	v
Lijst van figuren	v
Samenvatting	vi
Hoofdstuk 1. Inleiding	1
1.1 Achtergrond	1
1.2 Onderzoeksvraag	2
1.3 Werkwijze	2
1.4 Overzicht inhoud	3
Hoofdstuk 2. Economische belang van de landbouw	4
2.1 Nationaal inkomen	4
2.2 Agrarische handel	5
2.3 Werkgelegenheid	6
2.4 Agrarische bedrijven	7
2.5 Bodemgebruik	8
2.6 Consumentenuitgaven.....	8
2.7 Conclusie	9
Hoofdstuk 3. Politieke belang van de landbouw	10
3.1 Ministerie	10
3.2 Kamervragen	11
3.3 Aandeel rijksbijdrage ministerie van LNV	16
3.4 Verkiezingsprogramma CDA	16
3.5 Belangengroepen	17
3.6 Conclusie	19
Hoofdstuk 4. Economische en politieke belang van de landbouw	21
4.1 Economische en politieke belang	21
4.2 Conclusie	22
Hoofdstuk 5. Conclusies en discussie	23

Literatuurlijst	24
Bijlage	27

Lijst van figuren

Figuur 2.1. Prijsontwikkelingen	5
Figuur 2.2. Aantal land- en tuinbouwbedrijven naar economische omvang in nge	7
Figuur 3.1. Aantal jaarlijks gestelde schriftelijke Kamervragen	12
Figuur 3.2. Aantal schriftelijke Kamervragen per departement	13
Figuur 3.3. Totaaloverzicht schriftelijke Kamervragen van het ministerie van LNV	14
Figuur 3.4. Aandeel rijksbijdrage aan het ministerie van LNV	16

Lijst van tabellen

Tabel 2.1. Aandeel van het agrocomplex in het nationaal inkomen	4
Tabel 2.2. Nederlandse export	5
Tabel 2.3. Werkgelegenheid in het agrocomplex	6
Tabel 2.4. Aantal agrarische bedrijven en het productievolume van landbouw, bosbouw en Visserij	7
Tabel 2.5. Aandeel agrarisch grondgebruik in totaal oppervlakte grond in Nederland	8
Tabel 2.6. Consumptieve bestedingen aan voedingsmiddelen in Nederland	9
Tabel 3.2. Landbouw gerelateerde artikelen in verkiezingsprogramma's van het CDA	17

Samenvatting

Deze scriptie geeft de veranderingen weer over de positie van de agrocomplex, en meer in het bijzonder de primaire landbouw in de economie en de politiek van Nederland over de afgelopen dertig jaar.

Het economisch belang van de landbouw is veranderd in de afgelopen dertig jaar. Ondanks dat Nederland de twee na grootste exporteur is van agrarische producten en een absolute toename in de productie en de consumptie, is het relatieve economische belang van de primaire land- en tuinbouw in de Nederlandse economie aanzienlijk afgenomen. In de periode van 1980 tot 2009 is het aandeel van de primaire landbouw in het nationaal inkomen gehalveerd. Deze daling is te wijten aan een achterblijvende volumeontwikkeling en/of achterblijvende prijzen. Ook het aandeel van de primaire landbouw in de werkgelegenheid is gehalveerd. De daling van de werkgelegenheid wordt verklaard door de stijging van de arbeidsproductiviteit en de aantrekkingskracht van andere groeisectoren die hoge werkgelegenheid en betere werkomstandigheden bieden. Het aantal agrarische bedrijven is ook gehalveerd in deze periode. De daling van het aantal bedrijven is voornamelijk het gevolg van de daling van het agrarisch inkomen.

De hoeveelheid oppervlakte grond voor agrarisch gebruik is met 4,4% afgenomen. De afname van het landbouwareaal wordt veroorzaakt door de toenemende vraag naar land buiten de landbouw, zoals een groeiende vraag van de industrie, infrastructuur, huisvesting, recreatie en natuur. Het relatieve aandeel van voeding in de consumptieve bestedingen is in dezelfde periode gedaald met ruim een kwart. Dit wordt verklaard door de Wet van Engel: Het relatieve aandeel wat wordt besteed aan voedsel vermindert als het besteedbaar inkomen toeneemt.

Samengevat is, ondanks de grote export van agrarische producten en de absolute toename van de productie en consumptie, het relatieve economische belang van de primaire landbouw in de Nederlandse economie aanzienlijk afgenomen.

Eveneens is het politieke belang van de landbouw veranderd in de afgelopen dertig jaar. Het aantal Kamervragen aan het ministerie van LNV is relatief toegenomen. De onderwerpen die onder het aandachtsveld landbouw vallen zijn echter aan verandering onderhevig. In de jaren tachtig vielen onder het aandachtsgebied landbouw, onderwerpen als productie- en mestbeleid. Momenteel vallen onderwerpen als natuur, milieu en dierenwelzijn onder het aandachtsveld landbouw. Deze verschuiving van onderwerpen is ook duidelijk zichtbaar in de verkiezingsprogramma's van het CDA. Binnen de landbouwpolitiek worden niet meer alleen de belangen van de agrariërs behartigd, maar spelen de belangen van natuur en de dieren tegenwoordig ook een belangrijke rol.

Tegenover een relatieve toename van het aantal Kamervragen, staat een relatieve daling van het aandeel van de rijksbijdrage aan het ministerie van LNV. Deze bijdrage is in dertig jaar tijd bijna gehalveerd. Naast de daling in de rijksbijdrage, kent Nederland tegenwoordig geen landbouwminister meer, maar slechts een staatssecretaris van landbouw. Tevens is heeft landbouw een redelijk negatief imago in de maatschappij.

Het is niet mogelijk te concluderen dat het belang van de landbouw binnen de politiek is afgenomen. Wel is de conclusie te trekken dat er tegenwoordig een andere betekenis aan landbouw wordt gegeven dan dertig jaar geleden. De onderwerpen die binnen het aandachtsgebied landbouw behandeld worden zijn in dertig jaar tijd flink veranderd. De focus van de landbouwpolitiek ligt tegenwoordig meer op de afgeleide aspecten van landbouw. Binnen de landbouwpolitiek is er een toenemende aandacht voor natuur en milieu, dierenwelzijn en solidariteit naar derde landen.

Uit de interviews komt naar voren dat zowel Braks, als Veerman, als Verburg van mening is dat het politieke belang van de landbouw in de afgelopen dertig jaar is afgenomen. Echter is het niet nauw verbonden met het economische belang van de landbouw. Het politieke belang is afgenomen doordat de landbouw dertig jaar geleden meer grote problemen kende. De grote problemen van de jaren tachtig hebben een oplossing gekregen, tegenwoordig zijn de problemen meer incidenteel. Daarnaast is de landbouwpolitiek in de afgelopen dertig jaar nog meer naar Europa verplaatst. Deze twee ontwikkelingen hebben er voornamelijk voor gezorgd dat het politieke belang van de landbouw is afgenomen.

Hoofdstuk 1   Inleiding

1.1   Achtergrond

Amsterdam - Het belang van land- en tuinbouw voor de Nederlandse economie slinkt zienderogen. In 1995 hadden boeren en tuinders nog een aandeel van 3,2 procent in het nationaal inkomen (BBP), vorig jaar was daar minder dan de helft van over: 1,4 procent.

De land- en tuinbouwsector is daarmee ongeveer even belangrijk voor het nationaal inkomen als de autohandel, inclusief garages. De afschaffing van het ministerie van Landbouw lijkt dus niet ten onrechte (Volkskrant, 2010).

Bovenstaande tekst is een deel van een artikel uit de Volkskrant geschreven op 26 oktober 2010. Het artikel geeft aan dat het belang van de landbouw voor de economie is afgenomen. Daarmee vindt de auteur, Gerard Reijn, het terecht dat de landbouw geen eigen ministerie meer heeft, en daarmee dus minder politiek gewicht krijgt.

Er is en wordt veel geschreven over het economische belang van de landbouw, zo publiceert het Landbouw Economisch Instituut (LEI) ieder jaar een overzicht van het belang van de Nederlandse agrosector in het Landbouw-Economisch Bericht.

Het economische belang van de landbouw daalt. Tussen 1995 en 2008 daalde het arbeidsvolume, gemeten in werkzame personen in de land- en tuinbouwsector in Nederland, met 14,5% (LEI en CBS, 2010, p.13). Het aandeel in het BBP van de landbouw, bosbouw en visserijsector is gedaald van 3,1% in 1995 naar 1,6% in 2007 (Silvis en Berkhout, 2009, p.17). Ook het aantal land- en tuinbouwbedrijven is gedaald en daalt in de toekomst naar verwachting nog verder. Het aantal land- en tuinbouwbedrijven bedroeg in 1995 nog 113.300, de verwachting is dat aantal in 2020 is gedaald naar 47.000 (Silvis, Leenstra en Huirne, 2009, p.117). Volgens deze gegevens neemt het (relatieve) economische belang van de landbouw in Nederland af.

Er wordt weinig tot niets geschreven over het politieke belang van de landbouw. Wel is er onderzoek gedaan naar politieke besluitvormingsprocessen. Het proefschrift van Van der Zee is een onderzoek dat politiek-economische modellen gebruikt om het overheidsbeleid te verklaren. Volgens het proefschrift zijn er vanuit de economische wetenschap twee opvattingen te onderscheiden om overheidsingrijpen in de landbouw te verklaren. De eerste opvatting veronderstelt dat de overheid zich binnen de landbouwpolitiek voornamelijk moet richten op de markt- en inkomensproblemen. De tweede opvatting veronderstelt dat overheidsingrijpen gebeurt waar marktfalen plaatsvindt, zoals publieke goederen en externe effecten van de landbouw. In beide opvattingen grijpt de overheid in op economische ontwikkelingen. Er wordt in dit proefschrift een link gelegd tussen de economie en de politiek van de landbouw. Echter wordt er niet specifiek gekeken naar de belangen van de landbouw binnen de economie en de politiek. (Van der Zee, 1997, p.271).

Naast het proefschrift van Van der Zee is er een boek geschreven over het imago van de landbouw in Nederland. Het boek is geschreven aan de hand van verschillende interviews. Het boek omschrijft de omslag van een sterk positief naar een negatief beeld van de landbouw. Deze omslag is volgens de schrijvers voornamelijk te wijten aan verschillende elementen. Ten eerste heeft landbouw een negatief effect gehad op de omgeving (bodem, water, lucht, natuur etc.). Daarnaast hebben de vraagstukken van onder meer dierenwelzijn, GMO en dierenziekte, en daarmee de kwaliteit en de veiligheid van het

voedsel gezorgd voor een negatieve perceptie van de landbouw. Tot slot hebben de vele Brusselse regelingen en de hoge kosten die daar mee gepaard gaan, bijgedragen aan het ontwikkelen van de omslag van een positief tot een negatieve perceptie van de landbouw in Nederland (Merkx, Klep, Van Dijk, 1999). Er is een link tussen het imago van de landbouw en het politieke belang van de landbouw. Zoals later in deze scriptie genoemd wordt, wil een politicus zijn machtspositie behouden en als politici herkozen worden. Wanneer er een groot maatschappelijk draagvlak is voor een onderwerp, is mogelijk het politieke belang groter. In dit geval is de perceptie van landbouw negatief geworden, het politieke belang is daarmee kleiner. Volgens de public choice theory wordt overheidsbeleid grotendeels bepaald door belangengroepen (Liberales, 2010). Negatieve percepties uit de samenleving verkleint daarmee het politieke belang van een dergelijk onderwerp.

Er is veel informatie te vinden over het economische belang, echter weinig over het politieke belang. Deze scriptie heeft als doel zowel het economische als het politieke belang van de Nederlandse landbouw te bepalen. Daarnaast wordt er onderzocht, zoals wordt aangegeven in het artikel van de Volkskrant, of er een verband is tussen het politieke en het economische belang van de landbouw.

1.2 Onderzoeksvraag

Wat is het economische en politieke belang van de landbouw in Nederland?

Om de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden zijn er een aantal deelvragen opgesteld:

Wat is het economische belang van de landbouw en hoe heeft dat belang zich in Nederland de afgelopen dertig jaar ontwikkeld?

Wat is het politieke belang van de landbouw en hoe heeft dat belang zich in Nederland de afgelopen dertig jaar ontwikkeld?

Als indicatoren voor het economische belang worden gehanteerd: het aandeel in het nationaal inkomen, het aandeel in de Nederlandse export, het aandeel in de werkgelegenheid, het aantal agrarische bedrijven, het aandeel in het grondgebruik en het aandeel van voedingsmiddelen in de totale consumptieve bestedingen.

Als indicatoren voor het politieke belang worden gehanteerd: het aantal Kamervragen over landbouwonderwerpen, de rol van de landbouw in politieke campagnes, het aandeel van het overheidsbudget dat bestemd is voor de landbouwonderwerpen en de public choice theory.

1.3 Werkwijze

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden wordt een literatuuronderzoek uitgevoerd. Naast literatuuronderzoek worden er interviews gehouden (zie bijlage) voor aanvullende informatie en validatie van het onderzoek.

Om het economische belang te meten zijn er veel statistieken nodig. De statistische gegevens komen voornamelijk van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en van het Landbouw Economisch Instituut (LEI). Bij het bepalen van het economische belang wordt er gefocust op de primaire landbouw en niet op het gehele agrocomplex.

Om het politieke belang te meten worden er verschillende rapporten, artikelen en boeken gebruikt. De Rijksoverheid heeft rapporten over de rijksbijdrage en een onderzoek naar het aantal Kamervragen. Daarnaast is er gebruik gemaakt van de campagnebladen van het CDA. Bovendien worden de interviews van de oud-ministers van landbouw gebruikt voor het meten van het politieke belang van de landbouw en de public choice theory. De groep geïnterviewden, drie oud-ministers van landbouw, is niet volledig neutraal, echter hebben zij de landbouwpolitiek van dichtbij meegemaakt en voegen zij daarmee belangrijke informatie toe aan dit onderzoek. Bij het politieke belang ligt de focus tevens op de primaire landbouw.

1.4 Overzicht inhoud

De scriptie focust zich op de vraag of het politieke en economische belang van de landbouw is afgenomen. In hoofdstuk 2 wordt de ontwikkeling van het economische belang van de landbouw onderzocht. In hoofdstuk 3 wordt de ontwikkeling van het politieke belang van de landbouw onderzocht. In hoofdstuk 4 wordt er onderzocht of het economische en het politieke belang nauw met elkaar verbonden zijn, en of deze parallel lopen. Tot slot geeft hoofdstuk 5 een algemene discussie en de conclusies weer.

Hoofdstuk 2 Economische belang van de landbouw

In dit hoofdstuk wordt toegelicht welke veranderingen er in Nederland de afgelopen dertig jaar hebben plaats gevonden wat betreft de positie van het agrocomplex en meer in het bijzonder de primaire land- en tuinbouw in de economie. Het agrocomplex is het geheel van samenhangende en onderlinge afhankelijke activiteiten van de landbouw (Bruchem en Silvis, 2008, p.17). Zij bestaat dus naast de landbouw uit de toeleverende bedrijven en de verwerkende bedrijven van landbouwproducten. In dit hoofdstuk worden een aantal indicatoren behandeld om de veranderingen in het economische belang van de landbouw in Nederland van de afgelopen dertig jaar toe te lichten. In de paragrafen 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, 2.5, 2.6 en 2.7 worden respectievelijk de volgende indicatoren behandeld: nationaal inkomen, agrarische handel, werkgelegenheid, het aantal agrarische bedrijven, het bodemgebruik en de consumentenuitgaven. De laatste paragraaf geeft de conclusie weer. De gegevens in de tabellen in dit hoofdstuk zijn afkomstig van verschillende jaartallen. Om te voorkomen dat er in één tabel verschillende bronnen zijn gebruikt, en dus verschillende methodes van dataverzameling, is het niet mogelijk geweest in iedere tabel dezelfde jaartallen te gebruiken. Echter geven de tabellen, ondanks dat er niet exact dezelfde jaartallen zijn gebruikt, een goede indicatie weer van de trend die zich de afgelopen dertig jaar heeft voorgedaan in de verschillende indicatoren.

2.1 Nationaal inkomen

Vanaf de jaren tachtig is het aandeel van de primaire land- en tuinbouw in het nationaal inkomen gedaald van 3,2% in 1980 naar 1,6% in 2007 (tabel 2.1). Dit betekent een halvering van het aandeel in het nationaal inkomen van de land- en tuinbouw in Nederland. In de jaren negentig is er een groei geweest, daarna is het aandeel van de land- en tuinbouw in het nationaal inkomen wederom gedaald. Er is dus een neerwaartse trend in het aandeel van de land- en tuinbouw in het nationaal inkomen. In de jaren vijftig was het aandeel van de land- en tuinbouw zelfs nog ruim 10% van het nationaal inkomen (Bruchem en Silvis, 2008, p.17).

Tabel 2.1 Aandeel (%) van het agrocomplex in het nationaal inkomen in Nederland, per onderdeel, 1980 – 2007.

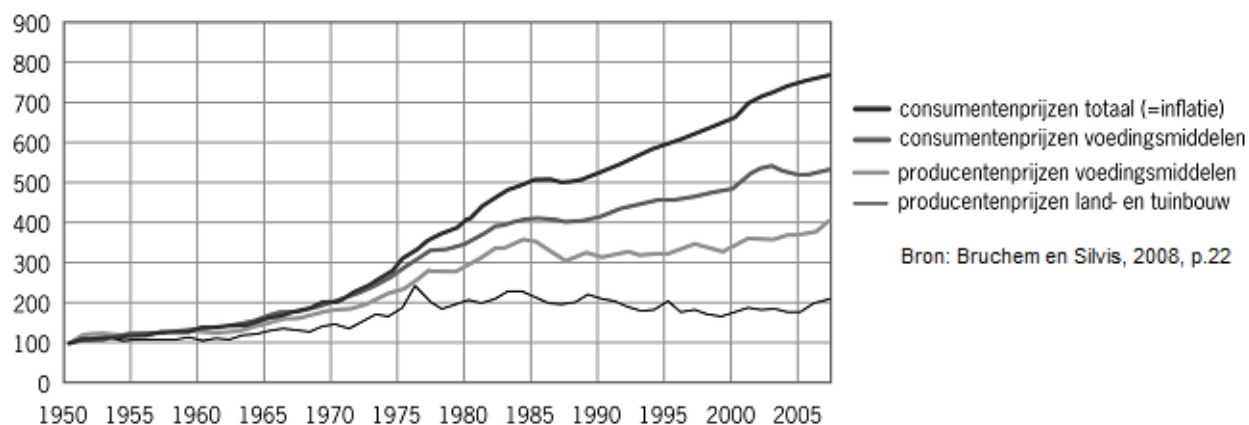
	1980	1990	1995	2000	2007
Land- en tuinbouw a)	3,2	3,7	3,1	2,4	1,6
Verwerking b)	1,3	1,2	1,1	1,0	0,9
Toelevering	2,3	2,8	2,4	2,0	2,0
Distributiefase c)	1,3	1,1	0,9	0,8	0,6
<i>Totaal binnenlandse grondstoffen</i>	<i>8,2</i>	<i>8,7</i>	<i>7,5</i>	<i>6,2</i>	<i>5,1</i>
Totaal buitenlandse grondstoffen d)	2,2	3,7	4,0	3,9	3,7
Hoveniersbedrijven e.a. e)	-	0,4	0,5	0,5	0,8
<i>Totaal generaal</i>	<i>10,4</i>	<i>12,8</i>	<i>12,0</i>	<i>10,6</i>	<i>9,6</i>

a). Exclusief hoveniersbedrijven en agrarische dienstverlening; b)Exclusief verwerking buitenlandse grondstoffen; c) Handel, transport enzovoort tussen voedingsmiddelenindustrie en consument; tot en met 1990 schatting; d) Alle activiteiten die samenhangen met de verwerking van buitenlandse agrarische grondstoffen, bijvoorbeeld de margarine-industrie. Cijfers van vóór 1990 ruwe schatting; e) Hoveniersbedrijven, agrarische dienstverlening, bosbouw; vóór 1990 geen gegevens. Bron: Silvis en Berkhout, 2009, p.17.

Ondanks een halvering van het aandeel in het nationaal inkomen van de primaire land- en tuinbouw, is het aandeel van het gehele agrocomplex in het nationaal inkomen in Nederland de afgelopen dertig jaar

redelijk gelijk gebleven, deze varieert tussen de 9,6% en 12,8%. Echter kijken we in dit hoofdstuk voornamelijk naar de primaire land- en tuinbouw (Silvis en Berkhout, 2009, p.17).

De afname in het aandeel van de primaire land- en tuinbouw in het nationaal inkomen is te wijten aan een achterblijvende volumeontwikkeling en/of achterblijvende prijzen. De achterblijvende volumeontwikkeling wordt veroorzaakt door de lage inkomenselasticiteit van de vraag op voedsel. De vraag naar voedsel neemt niet evenredig toe met een toenemend inkomen. Naast de achterblijvende volumeontwikkeling, heeft er zich ook een achterblijvende prijsontwikkeling voorgedaan. Figuur 2.1. geeft de achterblijvende prijzen weer. De figuur laat de prijsontwikkeling zien van de consumenten- en de producentenprijzen van 1950 tot 2007. Opvallend is dat de producentenprijzen in de land- en tuinbouwsector fors achterblijven (Bruchem en Silvis, 2008, p.22). Daarnaast is het te wijten omdat er minder mensen werkzaam zijn in de primaire land- en tuinbouwsector (zie hoofdstuk 2.3).

Figuur 2.1. Prijsontwikkelingen 1950 – 2007 (index, 1950 = 100)

In vergelijking tot bijvoorbeeld het buurland België, waar het aandeel van de primaire land- en tuinbouw in het nationaal inkomen in 2008 0,6% was, is het aandeel in het nationaal inkomen in Nederland redelijk hoog (Europese Commissie, 2009). Dit is te danken aan de relatieve grote Nederlandse export, waardoor er niet alleen geproduceerd wordt voor eigen land, maar ook voor het buitenland.

2.2 Agrarische handel

Zoals in de vorige paragraaf al werd genoemd, is de Nederlandse export van agrarische producten relatief groot. Dit aandeel is in de afgelopen jaren ook redelijk gelijk gebleven. In absolute termen is de agrarische export flink gestegen.

Tabel 2.2 Nederlandse export (x miljoen euro), 1999-2010 a).

	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2010 b)
Agrarische uitvoer c)	39.338	45.310	46.499	50.099	58.759	60.526	66.511
Totale uitvoer	188.600	241.300	234.200	281.300	347.500	309.400	371.200
% aandeel agrarische uitvoer	20,9	18,9	19,9	17,8	16,9	19,6	17,6

a) voor 1999 zijn geen duidelijke gegevens over de agrarische uitvoer beschikbaar. b) Voorlopige cijfers. c) hieronder vallen de volgende productgroepen: granen, zaden, peulvruchten, aardappelen; oliehoudende zaden; veevoerders, excl. granen; graanbereidingen, zetmeel; suiker; tuinbouwzaden; sierteeltproducten, planten; groenten; fruit, noten, specerijen; bereidingen v.aardappelen, groenten, fruit; vee; vlees; eieren; zuivel; vis; hout, kurk; margarine, vetten, oliën; drankenkoffie, thee, cacao; tabak; diversen. Bron: LEI, 2012.

Tabel 2.2 geeft de Nederlandse export weer van 1999 tot en met 2010. Uit de tabel blijkt dat het aandeel van de agrarische uitvoer van de totale Nederlandse uitvoer relatief groot is. De export van agrarische goederen schommelt tussen de 16.9% en de 20.9%. In 2007 is het aandeel van de agrarische uitvoer het laagst. Een mogelijke verklaring hiervoor is de grote stijging in voedselprijzen, de zogenaamde voedselcrisis. Al met al neemt de Nederlandse agrarische export nog steeds toe en is Nederland, na de Verenigde Staten, de tweede exporterende landbouw natie van de wereld (Kelholt, 2009). Hieruit blijkt dat landbouw een belangrijke rol speelt voor de Nederlandse export.

2.3 Werkgelegenheid

Tussen 1980 en 2005 is het aandeel van de land- en tuinbouw in de nationale werkgelegenheid gedaald van 5,3% naar 2,7%. Dit betekent een halvering van het aandeel van de werkgelegenheid van de primaire land- en tuinbouw in Nederland in dertig jaar tijd (tabel 2.3). De afname van de werkgelegenheid wordt verklaard door de verhoging van de arbeidsproductiviteit en de aantrekkingskracht van andere sterk groeiende sectoren, zoals de dienstensector, die veel werkgelegenheid en betere arbeidsvoorwaarden bieden (Bruchem en Silvis, 2008, p.51).

Tabel 2.3. Werkgelegenheid (x 1.000 arbeidsjaren) in het agrocomplex in Nederland, per onderdeel, 1980 – 2005.

	1980	1990	1995	2000	2005
Land- en tuinbouw	256	224	189	182	174
Verwerking a)	61	62	54	50	43
Toelevering	118	142 b)	135	133	126
Subtotaal	435	428	378	365	343
<i>Idem, in % totale werkgelegenheid</i>	8,6	8,1	6,7	5,7	5,3
Distributiefase	80	63	53	56	44
Totaal binnenlandse grondstoffen c)	515	491	430	421	387
Totaal buitenlandse grondstoffen c,d)	126	177	197	215	199
Hoveniersbedrijven e.a. e)	-	32	32	39	62
<i>Totaal generaal</i>	642	700	659	675	648
<i>Idem, in % totale werkgelegenheid</i>	13,4	13,2	11,6	10,5	10,0
<i>Aandeel (%) land- en tuinbouw in totale werkgelegenheid.</i>	5,3	4,2	3,3	2,8	2,7

a) Exclusief verwerking buitenlandse grondstoffen; b) de weergegeven stijging van de werkgelegenheid in de toelevering tussen 1980 en 1990 is vooral een kwestie van revisie van de Nationale Rekeningen; c) Cijfers van vóór 1990 ruwe schatting; d) alle activiteiten die samenhangen met de verwerking van buitenlandse agrarische grondstoffen, bijvoorbeeld de margarine/industrie; e) Hoveniersbedrijven, agrarische dienstverlening, bosbouw; vóór 1990 geen gegevens. Bron: Bruchem en Silvis, 2008, p.19

Daarnaast worden de taken die onder de primaire land- en tuinbouw vallen anders ingevuld. Dertig jaar geleden deed de agrarische ondernemer zijn eigen boekhouding. Tegenwoordig wordt dit uitbesteed aan boekhouders. Ook de productieverwerking gebeurde voor een deel op het terrein van de agrarische ondernemer. Tegenwoordig vindt de meeste productieverwerking plaats in de fabrieken. Verwerkende en toeleverende bedrijven spelen daarmee een belangrijkere rol in de agrarische sector. De primaire landbouw is gespecialiseerder, zowel horizontaal als verticaal, en heeft daarmee minder taken gekregen. De tak van de primaire landbouw is smaller geworden, dit is tevens een verklaring voor de vermindering in de werkgelegenheid (Bieleman, 2009, p 42,43).

2.4 Agrarische bedrijven

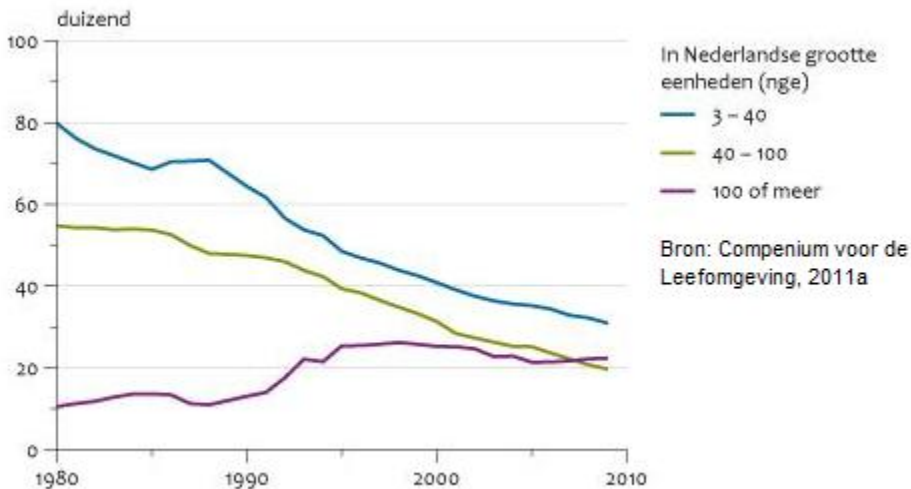
Het aantal agrarische bedrijven is van 1980 tot 2009 gehalveerd. In 1980 waren er circa 145.000 agrarische bedrijven, in 2009 waren er circa 73.000 agrarische bedrijven in Nederland (tabel 2.4). Desondanks is het productievolume (tabel 2.4) van 1980 tot 2009 gestegen met 74% door schaalvoordelen en nieuwe landbouwtechnieken (CBS, 2010).

Tabel 2.4 Aantal agrarische bedrijven in Nederland en het productievolume (x miljoen euro) van de landbouw, bosbouw en visserij in Nederland, 1980-2009.

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2009
Aantal agrarische bedrijven a)	145.000	136.000	125.000	113.000	97.389	81.750	73.008
Productievolume	15.001	19.579	20.679	20.714	22.560	23.723	26.084

a) Tot 2000 zijn er alleen afgeronde getallen beschikbaar. Bron: CBS statline, 2010 a en b.

Tabel 2.4 laat zien dat er steeds minder agrarische bedrijven zijn, maar dat het productievolume toeneemt. Agrarische bedrijven worden dus steeds groter, waardoor het aantal grote bedrijven toeneemt en het aantal kleine- en middelgrote in aantal daalt (figuur 2.2).

Figuur 2.2. Aantal land- en tuinbouwbedrijven naar economische omvang in Nederlandse Grootte Eenheden (nge), 1980 – 2009.

Figuur 2.2 laat het aantal land- en tuinbouwbedrijven naar economische omvang zien. De economische omvang wordt gemeten in het aantal nge's (Nederlandse grootte eenheid), dit is een reële economische maatstaf die gebaseerd is op het brutostandaardsaldo (LEI, 2010). De figuur geeft aan dat het aantal bedrijven met een middelgrote- en kleine economische omvang flink is afgenomen. Deze afname van het aantal kleine- en middelgrote bedrijven gaat gepaard met een toename van het aantal grote bedrijven, dit zijn bedrijven met 100 nge of meer. De afname van het aantal agrarische bedrijven is voornamelijk te wijten aan de daling van het agrarische inkomen. De hoge (milieu)eisen zorgen voor hogere kosten, daarnaast leveren de landbouwproducten minder op door de continue prijsdalingen door een stijgend aanbod (vooral door productiviteitsstijgingen) waarbij de vraag achterblijft. Door deze ontwikkelingen in het agrarische inkomen is er een gebrek aan opvolgers van de bedrijven, daarnaast verplaatst een deel van de agrarische bedrijven zich naar het buitenland. Ook is het aantrekkelijk voor de boeren, afhankelijk van de economie en de politiek, om het bedrijf te verkopen. Wanneer het bedrijf veel oplevert en er

voldoende werkalternatieven buiten de landbouw zijn, is de agrariër geneigd met het bedrijf te stoppen en het te verkopen. De vrijgekomen grond en productiecapaciteit wordt overgenomen door de overige agrarische bedrijven, die daardoor steeds groter worden.

2.5 Bodemgebruik

In 1981 werd 71,1% van het totaal oppervlakte grond van Nederland (exclusief water) gebruikt voor landbouwproductie. In 2006 werd 68,0% van het totaal oppervlakte grond van Nederland (exclusief water) gebruikt in de landbouw (tabel 2.5). Er heeft dus een kleine afname plaats gevonden van het landbouwareaal. Tussen 1981 en 2006 is de hoeveelheid grond met agrarische bestemming in Nederland met 4,4% afgenomen.

Tabel 2.5. Oppervlakte grond (km² x 1.000), aandeel agrarisch grondgebruik in Nederland, 1980 – 2006.

	1981	1996	2000	2006
Oppervlakte agrarisch terrein	24,1	23,6	23,3	22,9
Oppervlakte grond totaal Nederland	37,3	41,5	41,5	41,5
Oppervlakte grond totaal Nederland exclusief water	33,9	33,8	33,8	33,7
Aandeel (%) agrarisch terrein in totale oppervlakte grond	64,6	56,9	56,1	55,2
Aandeel (%) agrarisch terrein in totale oppervlakte grond exclusief water	71,1	69,8	68,9	68,0

Bron: CBS statline 2010c.

Uitbreiding van het oppervlakte landbouwgrond komt door ontginningen en inpoldering, van 1981 tot 2006 hebben zich dergelijke uitbreidingen niet voorgedaan. De (kleine) afname van het landbouwareaal wordt veroorzaakt door de toenemende behoefte naar grond van buiten de landbouw, zoals een toenemende behoefte aan bedrijventerreinen, infrastructuur, woningbouw, recreatie en natuur (Silvis en Post, 2010, p.62). De afname van het oppervlakte landbouwgrond is echter gering, dit komt door het ruimtelijke ordeningsbeleid van de overheid. Dit beleid is ontstaan om volledige verstedelijking van Nederland te voorkomen, tevens om onder meer de landbouw en de natuur te beschermen. Het ruimtelijk ordeningsbeleid betekent dat ieder perceel in Nederland zijn eigen bestemming heeft, om deze te veranderen is er een bestemmingswijziging nodig. De landbouw blijft hierbij beschermd, waardoor afname van landbouwgrond gering is (Janssen e.a. 2006, p.185).

2.6 Consumentenuitgaven

Volgens de Wet van Engel neemt, bij een stijgend besteedbaar inkomen, het relatieve deel wat aan voeding besteed wordt af. Absoluut wordt er meer aan voeding besteed (Zimmerman, 1932, p.78). Tabel 2.6 geeft deze twee ontwikkelingen weer. De totale bestedingen aan voedingsmiddelen zijn tussen 1980 en 2008 meer dan verdubbeld. Het aandeel van voeding in de totale consumptieve bestedingen is in dezelfde periode echter gedaald van 8,1% naar 5,8%.

Tabel 2.6. Consumptieve bestedingen aan voedingsmiddelen in Nederland, lopende prijzen (x miljoen euro), 1980 – 2008.

	1980	1985	1990	1995	2000	2008
Aardappelen, groente en fruit	1590	1995	2279	2700	3299	4677
Vlees en vleeswaren	2993	3495	3929	4190	4540	5612
Vis	376	452	478	509	804	1037
Zuivelproducten	2209	2593	2835	3243	3409	4339
Brood, beschuit, broodproducten	1042	1214	1317	1664	2164	2993
Overige voedingsmiddelen	2015	2363	2664	3275	4294	5760
Totaal voedingsmiddelen	10.225	12.112	13.502	15.581	18.510	24.418
Totaal consumptieve bestedingen	126.014	150.595	177.223	223.745	302.694	423.076
<i>Aandeel (%) voedingsmiddelen</i>	8,1	8,0	7,6	7,0	6,1	5,8

Bron: CBS statline 2010d.

De daling van het aandeel van voeding in de totale consumptieve bestedingen is het meest te wijten aan het dalende aandeel in de consumptie van zuivelproducten en vlees en vleeswaren. De daling in het aandeel van zuivelproducten en vlees en vleeswaren is te wijten aan het veranderende consumptiepatroon. Bij een welvaartstoename, dus een stijging in het inkomen, verandert de samenstelling van het dieet en de voedselgewoontes. Bij een stijgend inkomen worden er meer verwerkte producten geconsumeerd en neemt het aandeel in de primaire goederen af (Verriet, 2011, p. 9, 16).

De afname van het aandeel van voedingsmiddelen in de totale consumptieve bestedingen, draagt bij aan een afname van het belang van de landbouw binnen de economie.

2.7 Conclusie

In dit hoofdstuk is er gekeken naar het belang van de landbouw binnen de Nederlandse economie. Het belang is in dit hoofdstuk een relatief begrip, omdat er voornamelijk gekeken heeft hoe de landbouw zich heeft ontwikkeld als aandeel binnen de volledige Nederlandse economie.

Het economische belang van de landbouw is de afgelopen dertig jaar veranderd. Ondanks dat Nederland de tweede grootste exporteur van de wereld is van agrarische producten, en ondanks een absolute stijging in de productie en de consumptie, is het relatieve economische belang van de primaire land- en tuinbouw in de Nederlandse economie aanzienlijk afgenomen. Zowel het aandeel van de primaire land- en tuinbouw in het nationaal inkomen, als het aandeel in de werkgelegenheid en het aantal agrarische bedrijven, is tussen 1980 en 2009 gehalveerd. Het aandeel van voeding in de consumptieve bestedingen is in dezelfde periode gedaald met een kwart, de hoeveelheid oppervlakte grond voor agrarisch gebruik is met 4,4% nauwelijks afgenomen.

Uit het hoofdstuk blijkt dat landbouw zeker nog belangrijk is, maar dat het binnen de Nederlandse maatschappij van minder groot belang is geworden, dit komt voornamelijk doordat de economie is gegroeid en andere sectoren, zoals de dienstensector, van groter belang zijn geworden.

Hoofdstuk 3 Politieke belang van de landbouw

In dit hoofdstuk wordt toegelicht welke veranderingen er de afgelopen dertig jaar hebben plaats gevonden wat betreft het politieke belang van de land- en tuinbouwsector. De scriptie beperkt zich voornamelijk tot de nationale politiek. In de paragrafen 3.2, 3.3, 3.4, 3.5 en 3.6 worden respectievelijk de volgende indicatoren behandeld: verandering in ministeries, het aantal Kamervragen, de Rijksbijdrage aan de landbouw, de inhoud van de verkiezingsprogramma's en de belangengroepen. De laatste paragraaf geeft de conclusie weer. Aanvullende informatie is gegeven door een drietal oud-ministers van landbouw: de heer G. Braks, de heer C. Veerman en mevrouw G. Verburg. De informatie vanuit de interviews zijn vanuit het perspectief van de oud-ministers, niet vanuit andere perspectieven. Daarmee is de groep geïnterviewden niet neutraal, maar wel van groot belang voor de aanvullende informatie.

3.1 Ministerie

Een ministerie is een afdeling van de overheid. Binnen de verschillende ministeries wordt het beleid van de regering met betrekking tot een bepaald beleidsterrein (bijv. landbouw) uitgevoerd. De politieke leiding van de ministeries ligt bij een minister én bij één of twee staatssecretarissen. Het geheel van ministeries wordt de Rijksoverheid of het Rijk genoemd (Breeman, Noort en Rutgers, 2008, p.56).

Vanaf 1905 bestaat er een ministerie met landbouw als aandachtsgebied. De taken van het ministerie zijn voortdurend aan verandering onderhevig. Voor 1935 viel het landbouw- en visserijbeleid onder het ministerie van Binnenlandse Zaken. Vanaf 1935 kreeg landbouw een eigen ministerie, genaamd het ministerie van Landbouw en Visserij, daarmee kreeg landbouw haar eigen minister (Parlement, 2012).

Vroeger werd het ministerie van landbouw een cliëntèle ministerie genoemd. Het ministerie was er op gericht de belangen van de agrariërs te dienen. Het beleid werd in nauwe samenwerking met de agrariërs ontwikkeld en uitgevoerd. Tot aan het einde van de jaren tachtig is het ministerie gericht op de groei van de landbouwproductie, welke fors werd ondersteund door het Europese landbouwbeleid. De Europese uitgaven liepen zo hoog op, dat in de jaren tachtig het landbouwbeleid radicaal is veranderd. In plaats van stimulering van de productie werd de productie beperkt. Wegens de veranderingen in het Europese landbouwbeleid en de alsmat toenemende aandacht voor het milieu, is het beleid van het ministerie van landbouw voortdurend aangepast en heeft het veel afstand genomen van zijn cliëntèle, de agrariërs. De rol van het ministerie is veranderd, er wordt minder voor en door de doelgroepen bestuurd, in plaats daarvan wordt er meer centraal gereguleerd (Breeman, Noort en Rutgers, 2008, p.66).

Na bijna 75 jaar een landbouwminister te hebben gehad, is in het begin van de kabinetsperiode Rutte (2010) de plaats van de minister ingenomen door een staatssecretaris. Het kabinet Rutte heeft het totale aantal ministeries doen afnemen van dertien naar elf. Het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselveiligheid (LNV) is opgeheven. Landbouw is samengegaan met het ministerie van Economische Zaken (EZ). Sinds 2010 heet het nieuwe ministerie Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (EL&I) en heeft het aandachtsgebied landbouw een staatssecretaris gekregen.

Het feit dat Nederland tegenwoordig geen landbouwminister meer kent, maar een staatssecretaris, suggereert dat het politieke belang van de landbouw fors is gedaald.

Oud-minister van landbouw, de heer Braks is het niet eens met de stelling dat er geen minister van landbouw meer is en dat het ministerschap is overgenomen door een staatssecretaris. Landbouw valt sinds 2010 onder het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. De minister van EL&I is daarmee de minister van Landbouw, en daarmee budgethouder en politiek verantwoordelijk voor de

landbouw. Hiermee is, onder het kabinet Rutte, de heer M.J.M. Verhagen de minister van landbouw (Braks, 2011).

De heer Veerman en mevrouw Verburg, tevens oud-ministers van landbouw, zijn van mening dat de minister van landbouw is vervangen door een staatssecretaris. Volgens beide oud-ministers is een minister van landbouw van groot belang voor internationale circuits. Zeker nu landbouw een steeds belangrijkere rol speelt in ontwikkelingssamenwerking m.b.t. voedselzekerheid. Mevrouw Verburg ziet het verdwijnen van de minister van landbouw als een gemiste kans om invloed te hebben en om bij te dragen aan het oplossen van mondiale problemen (Veerman, 2011), (Verburg, 2011).

De samenvoeging van het ministerie van LNV en EZ is volgens de drie oud-ministers van landbouw niet direct te verklaren doordat landbouw economisch gezien is afgenomen.

Volgens Braks is er geen verband tussen het economische en het politieke belang. De reden dat het ministerie is samengevoegd, is volgens Braks ten eerste omdat er door het kabinet Rutte een politiek wordt gevoerd van minder departementen. In tweede instantie zijn de ministeries samengevoegd, omdat er minder reden is om een zelfstandig ministerie van landbouw te hebben. Landbouw heeft namelijk, voor een groot deel, zijn emancipatoire opdracht vervuld. De landbouw hoeft niet meer uit zijn achterstandspositie verheven te worden. De politieke kwesties betreffende landbouw zijn afgenomen, het is niet meer van dien aard als dertig jaar geleden. Dat de samenvoeging van de beide ministeries niet te verklaren is door de economische afname van landbouw, onderbouwt Braks met een voorbeeld in Luxemburg. Luxemburg heeft twee ministers van landbouw, namelijk één voor de landbouw en één voor de wijnbouw. Dit terwijl de landbouw in Luxemburg in economische termen niet van groot belang is. Aangezien het politiek zo belangrijk is hebben de land- en de wijnbouwers twee ministers van landbouw en daarmee twee eigen departementen. Dit voorbeeld van Luxemburg laat zien dat er geen verband hoeft te zijn tussen het economische en het politieke belang van de landbouw (Braks, 2011).

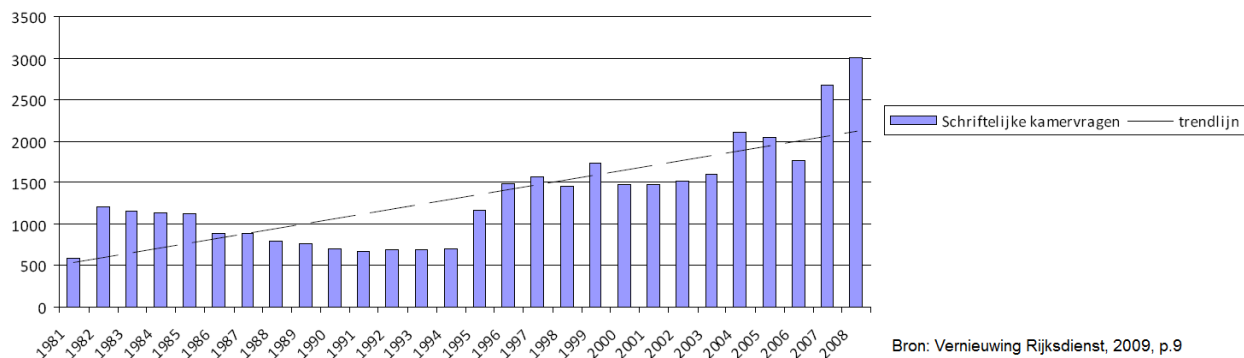
Ook volgens Verburg is de samenvoeging van LNV en EZ niet te verklaren door de afname van het economisch belang van de landbouw in Nederland. De samenvoeging is te verklaren door de inzet van een aantal politieke partijen, en tevens door de werkgeversorganisatie VNO-NCW, om het aantal departementen te verminderen. De samenvoeging had meer de reden om overheidsbemoedienissen en bureaucratie terug te dringen dan dat het economische belang van de landbouw was afgenomen.

Volgens Veerman heeft het economisch belang wel enigszins invloed gehad op het feit dat landbouw geen zelfstandige minister en een eigen departement meer heeft. Echter heeft de samenvoeging van LNV en EZ niet zo zeer een rationele achtergrond, dus het economische belang, maar meer een emotionele achtergrond, LNV was een heel goed departement, echter was er al een jarenlange wens bij een aantal grote partijen om het departement van landbouw op te heffen. Dit heeft uiteindelijk geleid tot een samenvoeging van LNV en EZ.

3.2 Kamervragen

Om het politieke belang van landbouw als aandachtsveld te meten, worden Kamervragen als indicator gebruikt. Een belangrijk deel van de Kamervragen wordt schriftelijk gesteld. Een andere manier om vragen te stellen is de mondelinge variant. Deze variant komt minder vaak voor dan de schriftelijke variant. In deze scriptie wordt ter vereenvoudiging alleen de schriftelijke variant van Kamervragen als indicator gebruikt (Vernieuwing Rijksdienst, 2009, p.9).

Figuur 3.1. geeft een overzicht van het aantal schriftelijke Kamervragen die jaarlijks worden gesteld.

Figuur 3.1. Aantal jaarlijks gestelde schriftelijke Kamervragen in de periode 1981-2008

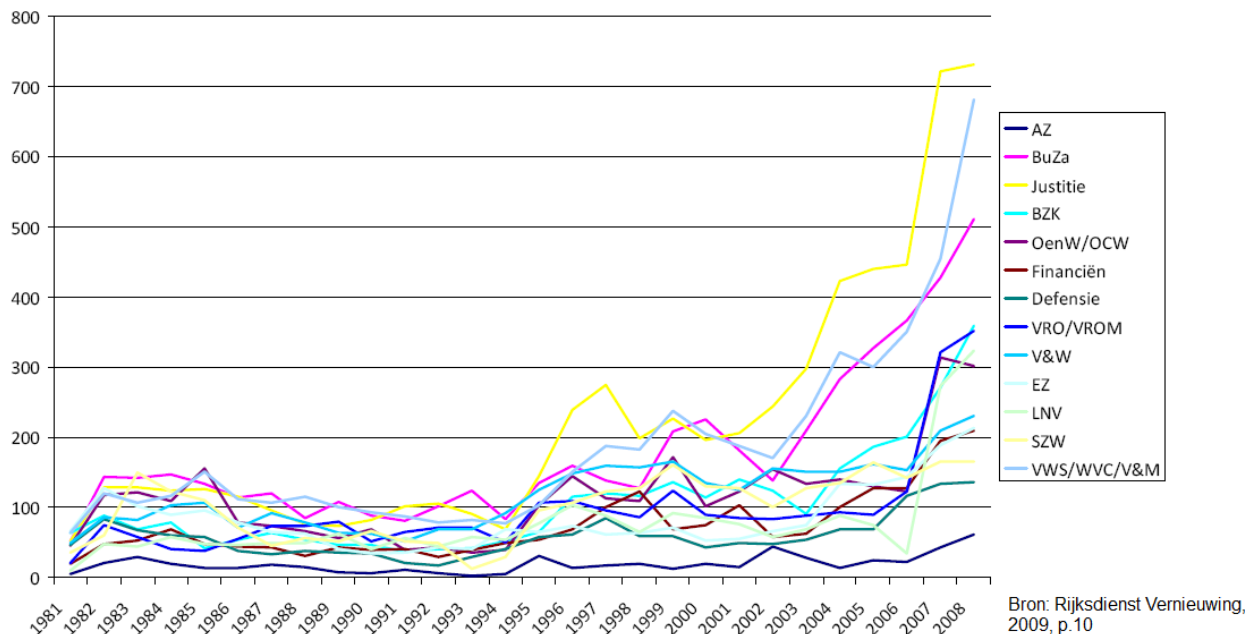
Figuur 3.1 laat een stijgende lijn zien, het aantal Kamervragen neemt toe en is in dertig jaar vervijfvoudigd. In 1981 waren er ongeveer 600 vragen, in 2008 waren dit er ongeveer 3000¹.

Verklaringen voor de fluctuatie op de algemene trendlijn zijn wisselingen in kabinetssamenstelling en de verhouding tussen regering en parlement. Een breed kabinet, een kabinet waarbij vele partijen bij betrokken zijn, brengt minder vragen teweeg dan een kabinet met een kleine parlementaire meerderheid. Wanneer een kabinet regeert met een kleine Kamermeerderheid is het aandeel van de oppositie hoger, dit leidt tot meer Kamervragen. Wanneer de coalitiepartijen sterke tegenstellingen hebben, leidt dit tot spanningen tussen de partijen en dus tot meer Kamervragen. Vanaf 1982 begint het aantal schriftelijke Kamervragen te dalen, dit is met het aantreden van de kabinetten Lubbers. De daling gaat voort tot het aantreden van het volgende kabinet, namelijk het eerste kabinet Kok in 1994. De dalende trend wordt doorbroken en er volgt een stijgend aantal schriftelijke Kamervragen. Gedurende de kabinetten Kok blijft het aantal vragen schommelen rond de 1500. Wanneer de kabinetten Balkenende in 2002 aantreden, blijft het aantal Kamervragen min of meer constant. Vanaf 2004 stijgt het aantal vragen boven de 1500 uit, 2007 en 2008 kennen een recordaantal schriftelijke Kamervragen (Vernieuwing Rijksdienst, 2009, p.9 en p.19).

Trend per ministerie

Figuur 3.2 geeft de verdeling van de schriftelijke Kamervragen over de verschillende ministeries. Het aantal vragen is niet evenredig verdeeld.

¹ Er zijn alleen grafieken beschikbaar van het aantal schriftelijke Kamervragen, eventuele tabellen zijn niet gepubliceerd, deze ontbreken dus in de scriptie.

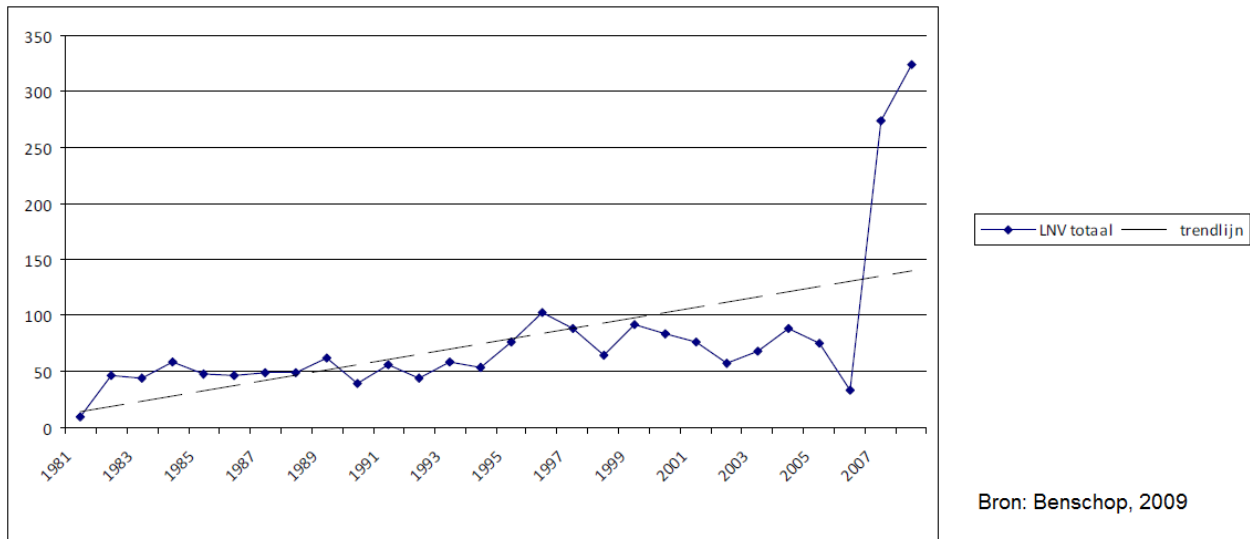
Figuur 3.2. Aantal schriftelijke Kamervragen in de periode 1981-2008 (per ministerie).

Figuur 3.2 laat zien dat de ministeries van Justitie, Volksgezondheid, Welzijn en Sport en het ministerie van Buitenlandse Zaken doorgaans de meeste vragen krijgen. Algemene Zaken, Defensie en LNV behoren tot de ministeries die weinig vragen krijgen. Het ministerie van LNV laat echter vanaf 2006 een sterke stijging zien in het aantal schriftelijke Kamervragen, deze vragen komen voornamelijk van de Partij voor de Dieren, welke in 2006 twee zetels in de Tweede Kamer hebben bemachtigd (Vernieuwing Rijksdienst, 2009, p.10).

Het verschil in het aantal Kamervragen per ministerie heeft meerdere oorzaken. Het feit dat het ene ministerie meer in de belangstelling staat dan het andere ministerie wordt onder meer veroorzaakt door de politieke gevoeligheid van de portefeuilles. Onderwerpen binnen ministeries die in het middelpunt van het maatschappelijke debat staan en een grote impact hebben op de samenleving, krijgen meer aandacht van de Tweede Kamer en dus meer Kamervragen. Het aantal Kamervragen per ministerie hangt ook af van degene die de politieke leiding over het ministerie heeft. Het imago en de bestuurskwaliteit van desbetreffende minister hebben invloed op het aantal vragen. Tot slot fluctueert het aantal Kamervragen per ministerie door de aanwezigheid van de single-issuepartijen in de Kamer. Dit zijn partijen die zich op specifieke beleidsterreinen richten. De stijgende lijn in het aantal Kamervragen bij het ministerie van LNV wordt veroorzaakt door de aanwezigheid van de Partij voor de Dieren, de partij die de belangen van dieren, natuur en milieu vertegenwoordigt. De Partij voor de Dieren richt zich specifiek op het beleidsterrein van het ministerie van LNV (Vernieuwing Rijksdienst, 2009, p.21).

Landbouw

Figuur 3.3 geeft het totaaloverzicht weer van de Kamervragen aan het ministerie van LNV. In deze figuur is een stijgende trend zichtbaar. Er zijn een aantal pieken, deze worden onder meer verklaard door de uitbraak van dierziekten, zoals de uitbraak van de varkenspest in 1997. Vanaf 2006 stijgt het aantal vragen enorm. Een verklaring hiervoor is de aanwezigheid van de Partij voor de Dieren die sinds 2006 twee zetels in de Tweede Kamer heeft (Vernieuwing Rijksdienst, 2009, p.29).

Figuur 3.3. Totaaloverzicht van het aantal schriftelijke Kamervragen aan het ministerie van LNV

Het totale aantal Kamervragen is in dertig jaar tijd vervijfvoudigd. Het aantal Kamervragen aan het ministerie van LNV is echter met ongeveer twintig keer zo veel vragen toegenomen. Dit betekent dat volgens de beide trendlijnen het aantal Kamervragen aan het ministerie van LNV relatief is toegenomen ten opzichte van het totale aantal Kamervragen².

In de jaren tachtig, dus in de tijd van het ministerschap van Braks, was het belangrijkste terrein binnen de Nederlandse landbouwpolitiek de zuivelsector. Aanvankelijk was het het overschotprobleem van zuivel, dit probleem is opgelost door een beter evenwicht op de markt te bewerkstelligen via de Europese melkquotering. Het tweede belangrijkste terrein binnen de Nederlandse landbouwpolitiek was de duurzaamheid. Vanaf de jaren zeventig begon de samenleving zich steeds meer zorgen te maken over de intensieve productiemethoden van de land- en tuinbouw. Men werd zich bewust van de negatieve externe effecten die de land- en tuinbouw met zich meebracht. Volgens de samenleving behoorden de steeds intensievere productiemethoden, bijvoorbeeld het steeds intensiever gebruik van de landbouwgronden, af te nemen (Bieleman, 2009, p.32). Binnen de politiek begon dit in de jaren zeventig met de Club van Rome, met het rapport over het aantasten van de natuurlijke hulpbronnen. Dit betekende de aantasting van bodem, water en lucht ongedaan te maken. Het grootste dossier in Nederland op het gebied van duurzaamheid binnen de landbouwpolitiek was het mestbeleid, betreffende de uitstoot van mineralen naar de bodem, water en de lucht van de intensieve veehouderij. Een ander belangrijk dossier op het gebied van duurzaamheid was het gebruik van bestrijdingsmiddelen. Er is beleid gemaakt om de echt giftige stoffen te verbieden en voor de andere stoffen zijn meerjarenplannen gemaakt tot minder gebruik en uitwisseling van nieuwe middelen die minder schadelijk zijn. De tijd dat Braks minister van landbouw was wordt gekenmerkt door maatregelen tegen hoge productie en tegen milieuvervuiling. Deze dossiers waren een direct effect van afspraken die binnen de Europese Unie werden gemaakt (Braks, 2011).

² Er is geen grafiek gepubliceerd met het aandeel schriftelijke Kamervragen aan het ministerie van LNV in het totaal aantal schriftelijke Kamervragen, deze ontbreekt dus in de scriptie.

In de tijd dat Veerman minister was, begin jaren 2000, waren de belangrijkste dossiers het liberaliseren van de wereldmarkt en het hervormen van het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. De afspraken die binnen de WTO, maar voornamelijk de afspraken die binnen de Europese Unie werden gemaakt, hadden een rechtstreeks effect op de Nederlandse landbouw. De hele hervorming van het suikerbeleid, de nitraatrichtlijnen, het natuurbeleid etc. is allemaal Brusselse wetgeving, staande boven nationale wetgeving. Deze wetgeving wordt in de Nederlandse wetgeving geïmplementeerd. Er was niet één specifiek belangrijk dossier, alle dossiers hadden indirect met elkaar te maken. Van tijd tot tijd verschilde het welk dossier het belangrijkste was. Echter waren er wel de doorlopende dossiers zoals de hervorming van het suiker- en van het zuivelbeleid. De tijd dat Veerman minister van landbouw was wordt niet gekenmerkt door het aanpakken van geweldige problemen die zich voordoen binnen de landbouw, zoals in de tijd van Braks het geval was, echter wordt het gekenmerkt door hervormingen en liberalisering. Naast het aanpassen van eerder gemaakt beleid, zijn er vele accentverleggingen van dossiers die van tijd tot tijd van belang zijn (Veerman, 2011).

In de tijd dat Verburg minister van landbouw was, waren tevens verschillende dossiers van belang. Binnen de landbouw speelden natuur en milieu een belangrijke rol. Een belangrijk dossier was bijvoorbeeld het mestdossier. Verduurzaming van productie was van groot belang. Verburg heeft in haar tijd de aanzet gegeven verduurzaming met innovatie te verbinden, om daarmee bijvoorbeeld een oplossing te vinden voor voedselzekerheid in ontwikkelingslanden. Landbouw en voedsel kwamen nationaal en internationaal hoger op de agenda te staan, langzamerhand kreeg ontwikkelingssamenwerking meer aandacht. Ook is de aandacht voor dierenwelzijn toegenomen, zeker met de komst van de Partij voor de Dieren. Verburg heeft bijvoorbeeld de eerste nota dierenwelzijn geschreven en in de Tweede Kamer behandeld, daarvoor ging het niet over dierenwelzijn, maar over de gezondheid van de dieren. De tijd dat Verburg minister van landbouw was wordt gekenmerkt door de toenemende aandacht voor dierenwelzijn. Daarnaast is landbouw meer verbonden met ontwikkelingssamenwerking (Verburg, 2011).

De algemene stijgende trend van Kamervragen aan het ministerie van LNV is te verklaren doordat landbouw meer verbonden is met uiteenlopende onderwerpen. De kaders van het Nederlandse landbouwbeleid zijn veelal afkomstig van EU richtlijnen waarbinnen lidstaten een eigen invulling van het beleid geven. Volgens Braks was in de jaren tachtig de landbouwpolitiek al bijna helemaal naar Europa verplaatst, en is het nu nog meer naar Europa gegaan. Speelden in de jaren tachtig meer de directe problemen een belangrijke rol, zoals overschotten en de vervuiling van bodem, water en lucht. Tegenwoordig is er meer nadruk op de afgeleide aspecten, zoals duurzaamheid, dierenwelzijn en solidariteit naar derde landen (Braks, 2010). De toenemende aandacht voor het ministerie van LNV, in de vorm van het aan Kamervragen, is daarmee te verklaren door de toenemende aandacht van de afgeleide aspecten van landbouw.

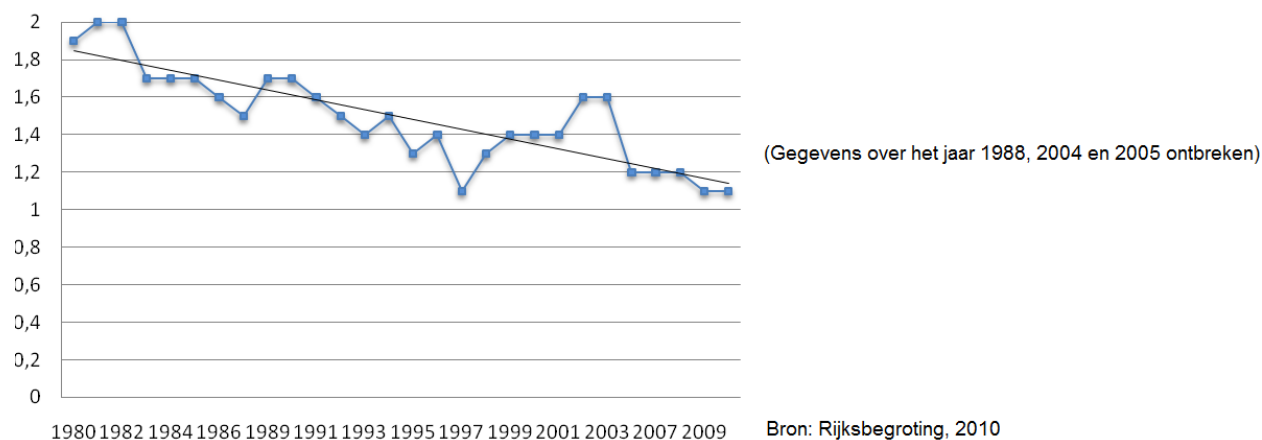
Conclusie

De afgelopen jaren is het aantal schriftelijke Kamervragen flink toegenomen. Vanaf begin jaren tachtig is het aantal vragen verdrievoudigd. Voornamelijk de laatste jaren is er een sterke stijging zichtbaar. Het aantal Kamervragen is niet evenredig verdeeld over de verschillende ministeries. Het ministerie van LNV behoort tot de 'lage groep' en heeft relatief gezien altijd weinig vragen gehad. Echter heeft het ministerie sinds 2006 een behoorlijke stijging gezien in het aantal schriftelijke Kamervragen, deze vragen komen in het bijzonder van de Partij voor de Dieren. Het aandeel van het ministerie van LNV in het totale aantal Kamervragen is toegenomen, dit betekent dat er in de Tweede Kamer in dertig jaar tijd meer aandacht voor het aandachtsgebied landbouw is. Het aandachtsgebied landbouw omvat naast de primaire landbouw ook de belangen van onder meer natuur en milieu, dierenwelzijn en derde landen. Er is in de

afgelopen dertig jaar steeds meer nadruk gelegd op de afgeleide aspecten van landbouw. Naast de komst van de Partij voor de Dieren, verklaart dit de stijgende trend in het aantal Kamervragen bij het ministerie van LNV.

3.3 Aandeel rijksbijdrage LNV

Om het politieke belang van de landbouw te meten, gebruiken we de rijksbijdrage aan het ministerie van LNV als indicator. Figuur 3.5 laat zien welk aandeel van de rijksbegroting naar het ministerie van LNV gaat.

Figuur 3.4. Aandeel (%) rijksbijdrage aan het ministerie van LNV, 1980 – 2010

Het aandeel van de rijksbegroting, dat aan het ministerie van LNV wordt besteed, verandert door de jaren heen. Van 1980 tot 2010 is dit maar liefst bijna gehalveerd. In 1980 ging 1.95% van de totale begroting naar het ministerie van LNV. In 2010 was dit slechts 1.10%.

De groei van 1999 tot 2003 is te wijten aan de inzet van extra middelen voor natuur en milieu. Daarnaast is in 2002 de begrotingsindeling veranderd. De wijziging in de begrotingsindeling, de inzet van extra middelen voor natuur en milieu en de wijziging van de munteenheid van guldens naar euro's, veroorzaakt de piek die zich in het jaar 2002 voordoet.

Vanaf 1980 is er duidelijk een negatieve trend. De dalende trend in het aandeel van de rijksbijdrage dat naar het ministerie van LNV gaat geeft aan dat, binnen de rijksbegroting, het ministerie van LNV relatief gezien belang verliest. Een andere mogelijke verklaring voor de afname van het aandeel in de rijksbijdrage aan het ministerie van LNV is door de verplaatsing van landbouwpolitiek van Nederland naar Europa. Echter wordt er in deze scriptie alleen gekeken naar de nationale politiek. De conclusie dat het ministerie van LNV relatief gezien haar belang verliest is niet erg sterk, doordat de afname van de nationale bijdrage mogelijk gecompenseerd wordt door Europese bijdragen.

3.4 Verkiezingsprogramma CDA

Het CDA, het Christelijk Democratisch Appèl, is een partij waar vele agrariërs hun stem aan geven. In de verkiezingsprogramma's staan de plannen en de standpunten van de partij beschreven. Van 1980 tot 2010 zijn er acht verkiezingsprogramma's door het CDA uitgebracht. Ieder verkiezingsprogramma bestaat uit een opsomming van de ideeën en standpunten van de partij. Deze opsomming wordt

weergegeven in verschillende punten, de zogenaamde artikelen. In tabel 3.2 wordt een overzicht weergegeven van het totale aantal artikelen in het verkiezingsprogramma's van het CDA. Daarnaast is het aantal artikelen dat aan het onderwerp landbouw gerelateerd is weergegeven. Artikelen betreffende landbouw in ontwikkelingslanden zijn hierbij buiten beschouwing gebleven.

Tabel 3.1. Landbouw gerelateerde artikelen in verkiezingsprogramma's van het CDA, 1982 – 2010

	1982	1986	1989	1994	1998	2002	2006	2010
Totaal aantal artikelen	357	371	555	431	353	254	281	316
Landbouw gerelateerde artikelen a)	10	19	36	32	17	13	12	14
Aandeel landbouw gerelateerde artikelen (%)	2,8	5,1	6,5	7,4	4,8	5,1	4,3	4,4

a) Er is geen rechte lijn te trekken welke artikelen tot landbouw behoren. Ontwikkelingssamenwerking en artikelen die indirect met landbouw te maken hebben zijn buiten beschouwing gelaten. Bron: CDA, 2010.

In 1982 is het aandeel van landbouw gerelateerde artikelen het laagst, namelijk 2,8%. Het grootste aandeel van de aan landbouw gerelateerde artikelen is in het programma van 1994. Het aandeel is hier 7,4%. Vanaf 1998 is het aandeel van de landbouw gerelateerde artikelen vrijwel stabiel, circa 4 á 5%.

Er vindt een verschuiving van de onderwerpen plaats. Steeds meer onderwerpen vallen onder het landbouwbeleid. Er wordt, zoals eerder in dit hoofdstuk genoemd, steeds meer de nadruk gelegd op de afgeleide aspecten van landbouw. Het landbouwbeleid is daarmee in de afgelopen dertig jaar qua onderwerpen steeds breder geworden. Dertig jaar geleden werd er in de verkiezingsprogramma's van het CDA nauwelijks gesproken over natuur, milieu, dierenwelzijn en innovatie. Tegenwoordig zijn deze onderwerpen niet weg te denken in het landbouwbeleid. Dertig jaar geleden ging het voornamelijk over de landbouwpolitiek vanuit de Europese Gemeenschap, structuurbeleid, productieoverschotten, concurrentiepositie, agrarische grondmarkt en de overnameproblematiek van jonge boerenondernemers. Tegenwoordig wordt er meer de nadruk gelegd op de afgeleide aspecten van de landbouw: de milieudruk dient verminderd te worden, er dient meer verwevenheid plaats te vinden tussen natuur en landbouw, innovatie in de land- en tuinbouwsector is van groot belang, onder meer om de concurrentiekracht te versterken en een duurzame landbouw te stimuleren. Daarnaast speelt het economische belang van de landbouw een grote rol binnen het beleid, het CDA wil agrarische ondernemingen economisch rendabel houden en bedrijfsovernames aantrekkelijker maken en er wordt een link gelegd tussen ontwikkelingssamenwerking en landbouw. Kortom: dertig jaar geleden werd er meer aandacht gegeven aan de primaire landbouwaspecten, tegenwoordig wordt er meer aandacht gegeven aan de afgeleide aspecten zoals natuur en milieu, ontwikkelingssamenwerking, innovatie, dierenwelzijn etc.

Afgeleide aspecten zoals natuur en milieu zijn zogenaamde publieke goederen. De toenemende vraag naar deze publieke goederen is veroorzaakt door de toegenomen welvaart. Toenemende welvaart zorgt voor toenemende aandacht voor de publieke goederen van de agrarische sector, dit zorgt tevens voor nieuw beleid binnen de politiek (Ansink, 2012).

3.5 Belangengroepen

Zoals eerder in de inleiding werd genoemd, heeft het imago van de landbouw een omslag gekend. Tot de jaren zeventig was het imago redelijk positief. Vanaf de jaren zeventig vond er een omslag plaats. De agrarische productie liep op en natuurlijke hulpbronnen zoals grond werden steeds intensiever gebruikt. Landbouw had daarmee een negatief effect op de omgeving. In de loop der jaren liep de discussie op betreffende dierenwelzijn, GMO en dierenziekten, en daarmee de kwaliteit en de veiligheid van het

voedsel. Deze discussies hadden een negatief effect op het imago van de landbouw. En zoals eerder genoemd droeg de Brusselse regelgeving en de hoge uitgaven aan de landbouw bij aan een negatief imago van de landbouw (Klijn, 2008, p.25). Daarnaast waren steeds minder mensen werkzaam in de landbouw. In de jaren vijftig was circa 10% van de bevolking werkzaam in de primaire land- en tuinbouw. Dit betekent dat veel mensen verbonden waren met de landbouw. Tegenwoordig is dit nog maar circa 3% (zie hoofdstuk 2). Kortom, de belangengroepen kenden grote veranderingen. De belangengroep van de landbouw nam af, minder mensen waren verbonden met de landbouw en landbouw kreeg een negatief imago, en de belangen van bijvoorbeeld natuur en milieu namen toe door de publieke discussies betreffende de negatieve externe effecten van onder andere de landbouw. Heeft dit negatieve imago van de landbouw en de afnemende belangengroep van de landbouw effect gehad op de politiek?

Volgens de public choice theory wordt overheidsbeleid grotendeels bepaald door diverse belangengroepen. Politici zijn geneigd om allerlei voordelen toe te kennen aan belangengroepen om daarmee hun kiezersaanhang en hun eigen machtspositie te vergroten. Wanneer natuur en milieu de onderwerpen worden waar belangengroepen waarde aan hechten, reageren partijen hierop door deze onderwerpen op te nemen in bijvoorbeeld hun verkiezingsprogramma. Ze verwachten hiermee hun kiezersaanhang en hun machtspositie te vergroten (Liberales, 2010).

Sinds de Partij voor de Dieren in 2006 twee zetels heeft bemachtigd, is dierenwelzijn ook voor andere politieke partijen belangrijker geworden. Dit uit zich tevens in het verkiezingsprogramma van het CDA van het jaar 2010 - 2015. In voorgaande verkiezingsprogramma's worden de belangen van de dieren, bijvoorbeeld over dierproeven of verwaarloosde (huis)dieren, tussen de regels door genoemd. Dierenwelzijn wordt echter in het verkiezingsprogramma van 2010 specifiek benoemd. In het verkiezingsprogramma van het CDA uit het jaar 2010 komt het volgende artikel naar voren: 'Voor het CDA zijn dieren levende schepselen waarvoor ieder mens verantwoordelijkheid draagt. De overheid zorgt daarom dat alle betrokkenen partijen afspraken maken over welzijnseisen en een inzichtelijke certificering. De overheid ondersteunt dit via gerichte controles op naleving van de overeengekomen standaarden' (CDA, 2010). De Partij voor de Dieren heeft dierenwelzijn hoger op de agenda gezet. Het feit dat het CDA dierenwelzijn specifiek genoemd heeft in het verkiezingsprogramma, geeft aan dat partijen inspelen op de wensen en belangen van de bevolking. Echter gaat de theorie uit dat politici inspelen op de belangen van de maatschappij vanuit eigen belang. Of partijen inspelen op de belangen van het publiek vanuit eigen belang, om hiermee bijvoorbeeld een grotere kiezersaanhang te krijgen, is in dit geval onduidelijk. Hiermee wordt de theorie noch aangetoond, noch verworpen.

Zowel Braks, Veerman en Verburg hebben volgens eigen zeggen in de tijd van hun ministerschap zich niet bewust bezig gehouden met het toekennen van voordelen aan bepaalde belangengroepen om daarmee hun machtspositie of hun kiezersaanhang te vergroten.

In de jaren tachtig speelde het Landbouwschap een belangrijke rol, samen met de natuur- en milieuorganisaties. Hoewel deze belangengroepen in die tijd als water en vuur met elkaar waren, heeft Braks geen van beide bewust voordelen toegekend, aldus Braks. Hij heeft juist de beide partijen laten samenwerken, door beide belangengroepen samen te voegen onder één departement. Hierdoor was Braks aanspreekbaar voor beide politieke aspecten en kon hij zelf de politieke afweging maken. Volgens Braks zit een minister veel op het besluitvormingsproces, een minister probeert daarbij de juiste afweging te maken. De beoordeling komt vaak van buiten het besluitvormingsproces en werkt zich meestal pas later uit (Braks, 2011).

Tijdens het ministerschap van Veerman waren tal van belangengroepen die een rol speelden op het gebied van landbouw, dit varieerde van LTO Nederland, de vereniging van de chemische industrie, de gewasbeschermingsbedrijven, de natuurbeweging, de milieubeweging tot aan de Koninklijke

Nederlandse Jagersvereniging. Van tijd tot tijd verschilde het welke belangengroep een belangrijke rol speelde, dit was afhankelijk van de zwaartepunten in het beleid. De belangengroepen attendeerden de politiek op bepaalde issues, zoals het dierenwelzijn en het gewasbeschermingsmiddelenbeleid. Veerman werd geattendeerd en ook enigszins beïnvloed door belangengroepen, echter wordt de afweging uiteindelijk door de minister zelf gemaakt volgens Veerman. Veerman zette een politieke lijn uit, aan de grote lijnen probeerde hij zich vast te houden, zonder zich te veel te laten beïnvloeden door de belangengroepen. Volgens Veerman heeft hij altijd geprobeerd wijs te besturen, zonder daarbij afhankelijk te zijn en daarmee dus voordelen toe te kennen aan bepaalde belangengroepen. Het vergroten van de machtspositie van Veerman speelde daarmee volgens hem geen rol in zijn tijd als minister van landbouw (Veerman, 2011).

In de tijd van het ministerschap van Verburg speelde tevens niet één belangengroep de belangrijkste rol, maar waren dat verschillende belangengroepen. Verburg had, net zoals de andere ministers van landbouw, zowel met de boerenorganisaties als de natuur en milieuorganisaties te maken. Ook Verburg vond beide partijen van even groot belang. Net zoals Braks vond Verburg, dat het belangrijk is dat beide partijen samenwerken, word elkaars partners in plaats van elkaars vijanden. Verburg heeft geen voordelen toegekend aan bepaalde belangengroepen, ze streefde er juist naar om beleid te maken waarbij beide partijen profiteren, om dus een win-win situatie te creëren. Verburg is van mening dat het belangrijk is te kiezen voor langere termijn doelen die in het belang zijn van zowel boeren als van natuur. Daarvoor is nodig dat beide partijen met elkaar samenwerken. Het doel om op korte termijn populair te zijn heeft Verburg nooit nagestreefd in haar tijd als minister van landbouw (Verburg, 2011).

Zowel Braks, Veerman en Verburg menen geen voordelen toegekend te hebben aan bepaalde belangengroepen om daarmee hun eigen machtspositie te vergroten. Belangengroepen stellen issues aan de orde, zoals dierenwelzijn, GMO etc., daarmee hebben ze invloed op de politici, echter is er geen belangengroep die voordeel heeft gekregen van de ministers, om daarmee eigen machtspositie of kiezersaanhang te vergroten. De public choice theory, welke beweert dat politieke besluitvorming wordt bepaald door belangengroepen, wordt op basis van de opinies van de drie oud-ministers verworpen. Aangezien het slechts om drie interviews gaat vanuit een gelijk perspectief, vanuit de politiek zelf, is de conclusie niet erg sterk.

3.6 Conclusie

Het aantal Kamervragen aan het ministerie van LNV is relatief toegenomen. De onderwerpen die onder het aandachtsveld landbouw vallen zijn echter aan verandering onderhevig. In de jaren tachtig vielen onder het aandachtsgebied landbouw, onderwerpen als productie- en mestbeleid. In de afgelopen dertig jaar wordt er steeds meer nadruk gelegd op de afgeleide aspecten van landbouw. Naast de komst van de Partij voor de Dieren, verklaart dit de stijgende trend in het aantal Kamervragen bij het ministerie van LNV. De verschuiving van onderwerpen is ook duidelijk zichtbaar in de verkiezingsprogramma's van het CDA. De verkiezingsprogramma's leggen namelijk ook steeds meer nadruk op de afgeleide aspecten.

Tegenover een relatieve toename van het aantal Kamervragen, staat een relatieve daling van het aandeel van de rijksbijdrage aan het ministerie van LNV. Het aandeel van deze bijdrage is in dertig jaar tijd bijna gehalveerd. Naast de daling in de rijksbijdrage, kent Nederland tegenwoordig geen eigen landbouwminister meer, maar een staatssecretaris van landbouw (echter verschillen de meningen hierover). In dit opzicht lijkt het politieke belang van de landbouw te zijn afgenomen.

Het is niet mogelijk conclusies te trekken of het belang van de landbouw binnen de politiek werkelijk is afgenomen. Wel is het mogelijk een conclusie te trekken dat er tegenwoordig een andere betekenis aan

landbouw wordt gegeven dan dertig jaar geleden. De onderwerpen die binnen het aandachtsgebied landbouw behandeld worden zijn in dertig jaar tijd flink veranderd. De focus van de landbouwpolitiek ligt tegenwoordig meer op de afgeleide aspecten van landbouw. Binnen de landbouwpolitiek is er een toenemende aandacht voor natuur en milieu, dierenwelzijn en solidariteit naar derde landen.

Hoofdstuk 4   Economische en politieke belang van de landbouw

Zoals eerder genoemd is het relatieve economische belang van de landbouw in Nederland afgenomen. Dit geldt voor zowel het aandeel van de landbouw in het nationaal inkomen, als het aandeel van landbouw in de werkgelegenheid, als het aandeel van voedsel in de consumptieve bestedingen, als de hoeveelheid oppervlakte grond voor agrarisch gebruik. Echter geldt dit afnemende relatieve economische belang van de landbouw niet voor de Nederlandse export, het aandeel van landbouwproducten van de volledige Nederlandse export is in de afgelopen dertig jaar, weliswaar met schommelingen, rond hetzelfde niveau gebleven. In het algemeen is landbouw nog steeds belangrijk voor Nederland, echter is het economische belang binnen de Nederlandse maatschappij van minder groot belang geworden.

Uit het vorige hoofdstuk is gebleken dat het onduidelijk is of het politieke belang is afgenomen. Wel is het duidelijk dat de huidige politiek meer de nadruk legt op de afgeleide aspecten van de landbouw. De onderwerpen die binnen het aandachtsgebied van landbouw behandeld worden zijn daarmee in dertig jaar tijd flink veranderd.

In dit hoofdstuk worden er aan de hand van voorgaande metingen uit en de interviews gekeken of er een verband is tussen het economische en het politieke belang van de landbouw.

4.1   Economische en politieke belang

In de tijd van Braks zijn ministerschap was landbouw politiek gezien erg belangrijk, Braks was bijna dagelijks zichtbaar in de publieke discussie over de landbouw. Volgens Braks waren er in de jaren tachtig grote problemen binnen de landbouw. Dit had bijvoorbeeld betrekking op de overschotproductie. Dit probleem is er tegenwoordig niet meer. Daarnaast speelde de concurrentiepositie van de boeren in de jaren tachtig een grote rol. Dit speelt tegenwoordig een minder grote rol: de landbouw is hedendaags concurrerend, anders was de exportpositie niet behouden. Ook vonden er in de jaren tachtig zware vervuilingen plaats door de landbouw, dit is met verschillende instrumenten aangepakt. Tot slot was er nog een ander probleem binnen de landbouw, namelijk de verborgen werkloosheid op het platteland. Het werkloosheidprobleem op het platteland is er niet meer. Doordat de grote politieke problemen van de jaren tachtig zijn opgelost, is er stabiliteit binnen de landbouwpolitiek. Hiermee is het politieke belang van de landbouw afgenomen in Nederland, aldus Braks. Hoewel de problemen van dertig jaar geleden zijn aangepakt door de politiek, kent de landbouw tegenwoordig nog steeds maar nu voornamelijk incidentele problemen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de Mond- en klauwzeerepidemie die in het jaar 2001 in Nederland uitbrak. Of de Vogelgriep in 2005. Een epidemie is een voorbeeld van incidentele momenten waarbij landbouw wederom in de publieke discussie is. Daarbij komt dat landbouw dertig jaar geleden meer zichtbaar in de maatschappij was dan nu. Dit kwam doordat het onderwijs op het platteland veelal landbouwkundig onderwijs was. Ook werd de bevolking met veel landbouwkundig onderzoek geconfronteerd. Een ander verschil ten opzichte van dertig jaar geleden is dat alleen de politieke partijen die de landbouw steunden verbonden waren met de landbouwpolitiek, tegenwoordig heeft de landbouw een veel breder draagvlak nodig en zijn ook andere partijen verbonden met de landbouw. Weliswaar leggen de partijen verschillende accenten. De ene meer op duurzaamheid, de ander meer op dierenwelzijn of op bijvoorbeeld solidariteit naar derde landen. Hiermee is het politieke belang van de landbouw weliswaar afgenomen, echter is het politieke belang wel veel breder geworden, aldus Braks. Kortom: het algemene politieke belang van de landbouw is afgenomen, het belang is meer incidenteel en ook breder geworden. Het belang is afgenomen en meer incidenteel geworden doordat de problemen van vroeger een oplossing hebben gekregen en doordat de landbouw tegenwoordig minder zichtbaar in de maatschappij is. Het belang is afgenomen, echter wel breder geworden doordat meerdere partijen verbonden zijn met de landbouw (Braks, 2011).

Doordat vroeger de werkgelegenheid in de landbouw veel groter was, ook al was het voor een gedeelte verborgen werkeloosheid, is de landbouw economisch gezien afgenomen. Hierdoor zijn er tevens minder stemgerechtigden die in de primaire landbouw zitten, daarmee is het politieke belang van de landbouw afgenomen. In dit geval is er een verband tussen het economische en het politieke belang van de landbouw. Op de vraag of het economische en het politieke belang van de landbouw nauw met elkaar verbonden zijn, geeft Braks geen antwoord op. Dit komt doordat de agrarische activiteiten niet allemaal in economische termen zijn te bevatten, economie en politiek zijn daarmee niet gelijkwaardig te meten, aldus Braks (Braks, 2011).

Ook volgens Verburg is het politieke belang van de landbouw afgenomen omdat er zich tegenwoordig geen grote problemen voordoen binnen de landbouw. Net zoals Braks, krijgt de landbouw volgens Verburg meer aandacht als er zich problemen voordoen zoals de Vogelgriep in 2005 en bijvoorbeeld Q-koortsepidemie in 2007. Het politieke belang is daarmee afgenomen en meer incidenteel geworden. Volgens Verburg is er geen nauw verband tussen het economische en het politieke belang van de landbouw. Of er een verband is hangt af van de problemen en vraagstukken die zich voordoen (Verburg, 2011).

Volgens Veerman heeft de economische afname van landbouw wel enigszins invloed gehad, maar is het niet de verklaring dat het politieke belang van de landbouw is afgenomen. De verklaring hiervoor is dat het departement van landbouw, dus als machtsblok, kleiner is geworden. Dit komt doordat allerlei reguleringen Brusselse reguleringen zijn geworden en het departement voornamelijk uitvoerend is geworden. De productschappen blijven bestaan in Nederland, echter zijn deze ook kleiner omdat het aantal taken afneemt. Daarnaast regelt de hele agribusiness zich als sector zonder dat de overheid zich daar zo druk over hoeft te maken. Vroeger waren er een kleine honderd zuivelfabrieken in Nederland. Tegenwoordig zijn dit er nog ongeveer 4 of 5, waarvan Friesland Campina veruit de grootste is. De kleine onderdelen van de agribusiness zijn, mede dankzij het liberaliseren van de markt, allemaal grote eenheden geworden, deze gaan allemaal hun eigen weg, zonder dat de overheid zich daar mee hoeft te bemoeien. Al met al heeft het economische belang van de landbouw invloed op het politieke belang van de landbouw, maar zijn deze niet nauw met elkaar verbonden. De afname van het politieke belang is voornamelijk te verklaren doordat de beïnvloeding van het beleid is verplaatst naar de Europese Unie en het ministerie van landbouw voor een belangrijke mate uitvoerend is geworden. Op de korte termijn is het politieke belang van de landbouw afhankelijk van het gezag en de zichtbaarheid van de minister of staatssecretaris en als departement, aldus Veerman (Veerman, 2011).

4.2 Conclusie

Zowel Braks, als Veerman, als Verburg is van mening dat het politieke belang van de landbouw in de afgelopen dertig jaar is afgenomen. Dit komt doordat de landbouw dertig jaar geleden meer grote problemen kende. De grote problemen van de jaren tachtig hebben een oplossing gekregen, tegenwoordig zijn de problemen meer incidenteel. Daarnaast is de landbouwpolitiek in de afgelopen dertig jaar nog meer naar Europa verplaatst. Deze twee ontwikkelingen hebben er voornamelijk voor gezorgd dat het politieke belang van de landbouw is afgenomen. De ontwikkelingen zijn niet veroorzaakt door de economische afname van de landbouw. Hiermee wordt geconcludeerd dat het economische en het politieke belang niet nauw met elkaar verbonden zijn.

Hoofdstuk 5   Conclusie en discussie

In deze scriptie is onderzocht hoe het economische en het politieke belang van de Nederlandse landbouw zich in de afgelopen dertig jaar hebben ontwikkeld. Over het algemeen is het economische belang van de landbouw afgenomen. Uit de metingen van deze scriptie is gebleken dat het politieke belang van de landbouw is verbreed, de focus ligt tegenwoordig meer op de afgeleide aspecten van landbouw. De politieke aandacht voor landbouw kent een redelijke stabiliteit, maar piekt wanneer er zich een probleem voordoet. Uit de scriptie is gebleken dat er geen nauw verband is tussen het economische en het politieke belang van de landbouw.

Het lastige van deze scriptie is dat het politieke belang moeilijk meetbaar is. Een voorbeeld hiervan zijn de verkiezingsprogramma's van het CDA. Het is lastig om vast te stellen wat wel tot de landbouw en wat niet tot de landbouw behoort. De onderwerpen die in verkiezingsprogramma's voorkomen zijn enerzijds het inkomen van een agrariër, en anderzijds de mestproblematiek en andere milieuproblemen die zich voordoen binnen de landbouw. Er is geprobeerd zo consequent mogelijk te zijn in de keuze van het toedelen van de onderwerpen van de verkiezingsprogramma's. Echter is het niet mogelijk geweest duidelijke lijnen te trekken betreffende de definitie van 'landbouw'. De definitie 'landbouw' blijft daarmee vaag, hierdoor is het lastig te meten. Het reproduceren van de meting biedt in grote lijnen dezelfde uitkomst, echter is een klein verschil mogelijk.

Daarnaast is het niet eenvoudig de public choice theory te meten. De theorie wordt in hoofdstuk 3 verworpen. Ter vereenvoudiging van de test is er gekozen voor de opinies van de drie oud-ministers. Hiermee is de meting niet gebaseerd op een onafhankelijke of neutrale groep personen. Om het onderzoek meer valide te maken, is het van belang de groep ondervraagden groter en neutraler te maken.

Naast de verkiezingsprogramma's en de public choice theory is, ter vereenvoudiging van de scriptie, de Europese Unie buiten beschouwing gelaten. In deze scriptie is gekeken naar het overheidsbudget van de Nederlandse overheid, echter verloopt een groot deel van de financiering van het landbouwbeleid vanuit de Europese Unie. Het overheidsbudget voor de landbouw, is in de afgelopen dertig jaar afgenomen. Echter is het mogelijk dat een deel is vervangen door de Europese Unie. Deze veronderstelling is niet onderzocht in deze scriptie. Hierbij aansluitend is het interessant om te kijken of het politieke belang van de landbouw door de jaren heen verplaatst is van Nederland naar Europa. Of dit het geval is en in hoeverre dit het geval is, is een interessante veronderstelling voor een eventueel volgend onderzoek.

Kortom, er zijn een aantal zwaktepunten aan deze scriptie verbonden. Echter geeft de scriptie in grote lijnen aan hoe het economische en politieke belang zich hebben ontwikkeld in Nederland.

Literatuurlijst

Lansink, J.H., (2012), *Efficiënt agrarisch natuurbeheer*, <http://edepot.wur.nl/39804>. Geraadpleegd februari 2012.

Benschop, P., (2009), *Politieke druk: een onbeheersbare factor? Een analyse van Kamerinterventies in de periode 1981-2008*, <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2010-0208-200204/Scriptie%20Politieke%20druk%20-%20Petri%20Benschop.pdf>. Geraadpleegd december 2010.

Dieleman, J. (2009), *De Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw*. <http://rjh.ub.rug.nl/index.php/ha/article/viewFile/959/905>. Geraadpleegd februari 2011.

Braks, G.J.M., (2011), minister van Landbouw (juni 1979 – maart 1980 en november 1982 – september 1990). Interview, via bezoek, d.d. 7 november 2011.

Freeman, G.E., Noord, W.J. van, en Rutgers, M.F. (2008), *De bestuurlijke kaart van Nederland*. Het openbaar bestuur en zijn omgeving in nationaal en internationaal perspectief. Uitgeverij Continuo, Bussum.

Brugge, C. van, en Silvis, H.J. (2008), *Agrarische structuur, trends en beleid*. Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950. Lei Wageningen UR, Den Haag.

CBS (2010), *Land- en tuinbouw: schaalvergroting en lagere inkomens*. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/landbouw/publicaties/artikelen/archief/2010/2010-3226-wm.htm>. Geraadpleegd november 2010.

CBS Saline (2010a). *Landbouw*. Historie vanaf 1851. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=71904NED&D1=0&D2=129,134,139,144,149,154,I&HDR=G1&STB=T&VW=T>. Geraadpleegd november 2010.

CBS Saline (2010b). *Nationale rekeningen 2009*. Productie, verbruik, inkomensvorming. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=7464nr&D1=0&D2=2&D3=11,16,21,26,31,36,I&HDR=T&STB=G1,G2&CHARTTYPE=1&VW=T>. Geraadpleegd november 2010.

CBS Saline (2010c). *Historie bodemgebruik*. Naar gebruiksvorm en provincie vanaf 1900. <http://statline.Cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37105&D1=0,17,23&D2=0&D3=67,76-104&HDR=T&STB=G1,G2&VW=T>. Geraadpleegd november 2010.

CBS Statline (2010d). *Nationale rekeningen 2009*. Goederen en diensten consumptie. <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37741nr&D1=0,33-41,46,54&D2=0&D3=11,16,21,26,31,39&HDR=T&STB=G1,G2&VW=T>. Geraadpleegd november 2010.

CDA (2010). Verkiezingsprogramma's.

- ◆ Programma CDA Tweede-kamer verkiezingen (1982), *Om een zinvol bestaan*, http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/rapporten/Verkiezingsprogramma%201982.pdf. Geraadpleegd december 2010.
- ◆ Programma CDA Tweede-kamer verkiezingen (1986), *Uitzicht*, http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/rapporten/verkiezingsprogramma%201986.pdf. Geraadpleegd december 2010.

- ◆ Programma CDA Tweede-kamer verkiezingen (1989), *Verantwoord Voortbouwen*, <http://www.cda.nl/Upload/verkiezingsprogramma%201989%20verantwoord%20voortbouwen.pdf>. Geraadpleegd december 2010.
- ◆ Programma CDA Tweede-kamer verkiezingen (1994), *Wat echt telt*, <http://www.cda.nl/Upload/verkiezingsprogramma%201994.pdf>. Geraadpleegd december 2010.
- ◆ Programma CDA Tweede-kamer verkiezingen (1998), *Samenleven doe je niet alleen*, <http://www.cda.nl/Upload/verkiezingsprogramma%201998.pdf>. Geraadpleegd december 2010.
- ◆ Programma CDA Tweede-kamer verkiezingen (2002), *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/rapporten/verkiezingsprogramma%202002.pdf. Geraadpleegd december 2010.
- ◆ Programma CDA Tweede-kamer verkiezingen (2006), *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar*. http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/rapporten/verkiezingsprogramma%202006.pdf. Geraadpleegd december 2010.
- ◆ Programma CDA Tweede-kamer verkiezingen (2010), *Slagvaardig en samen*, http://www.cda.nl/Upload/2010_docs/Verkiezingsprogram2010/ConceptVerkiezingsprogram_total.pdf. Geraadpleegd december 2010.

Compendium voor de Leefomgeving (2011a), *Bedrijfsomvang en economische omvang landbouwbedrijven (1980 – 2009)*, <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl2122-Bedrijfsomvang-en-economische-omvang-landbouwbedrijven.html?i=11-61>. Geraadpleegd februari 2011.

Compendium voor de Leefomgeving (2011b), *Land- en tuinbouw: toegevoegde waarde en milieudruk, 1980-2004*. <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0090-Land--en-tuinbouw%3A-toegevoegde-waarde-en-milieudruk.html?i=11-61>. Geraadpleegd februari 2011.

Europese Commissie (2009), *key agricultural statistics*, http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/2009/table_en/B0-1-2012.pdf. Geraadpleegd november 2010

Gardebroek, C. en Peerlings, J.H.M., (2009), *Economics of Agribusiness*, Position of agriculture and agribusiness within the economy. Wageningen Universiteit, Wageningen.

Janssen, L.H.J.M., Okker, V.R., Schuur, J. (2006), *Welvaart en leefomgeving*, een scenariostudie voor Nederland in 2040: achtergronddocument. http://www.welvaartenleefomgeving.nl/pdf_files/WLO_achtergronddocument.pdf. Geraadpleegd februari 2011.

Kelholt, H. (2009), *Agrarische handel 2008: kredietcrisis nog steeds licht effect*. <http://www.lei.dlo.nl/nl/content/agri-monitor/pdf/Agrarische%20handel%202008.pdf>. Geraadpleegd februari 2011.

Klijn, J.A., m.m.v. Slingerland, M.A., Rabbinge, R. (2008), *Onder de groene zoden: Verdwijnt de landbouw uit Nederland en Europa?* Feiten, cijfers, argumenten, verwachtingen en zoekrichtingen voor oplossingen. http://www.wotnatuurenmilieu.wur.nl/NR/rdonlyres/13333BDA-4147-4861-99D8-D9E35F030032/64270/WOtr rapport_68.pdf. Geraadpleegd februari 2011.

LEI (2010). *Landbouw - Economisch Bericht*. Landbouw en milieu. Den Haag.

LEI (2012). *Land- en tuinbouwcijfers*. <http://www3.lei.wur.nl/ltc/Classificatie.aspx>. Geraadpleegd januari 2012.

- LEI en CBS (2010). *Land- en tuinbouwcijfers 2010*. <http://www.lei.dlo.nl/publicaties/PDF/2010/2010-068.pdf>. Geraadpleegd november 2010.
- Liberales (2010). *Leven en werk van James Buchanan (1919)*. <http://www.liberales.be/figuren/buchanan>. Geraadpleegd november 2010.
- Merkx, A.J., Klep, L.F.M., Van Dijk, G., (1999). *De corrosie van de ijzeren driehoek, over de omslag rond de landbouw*. Van Gorcum Uitgeverij.
- Parlement (2012). *Ministerie van economische zaken (1946 – 2010)*. <http://www.parlement.com/9291000/modules/fzthm6uk>. Geraadpleegd januari 2012.
- Rijksbegroting (2010). *Rijksbegrotingen*. <http://www.rijksbegroting.nl/algemeen/rijksbegroting/archief>. Geraadpleegd december 2010.
- Silvis, H.J. en Berkhout, P., (2009), *Van boterberg naar biobased*. De veranderende plaats van de agrarische sector in de Nederlandse economie. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.
- Silvis, H.J., Leenstra, F.R. en Huirne, R.B.M., (2009), *Rond de scheidslijn tussen landbouweconomie en landbouwpolitiek*. Toekomstscenario's voor de Nederlandse agrosector. Wageningen Academic Publishers, Wageningen.
- Silvis, H.J., Post, J., (2010), *Van Bruchem Bericht 1979-2010*, hoe en waarom de land- en tuinbouw verandert. LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Veerman, C.P., minister van Landbouw (juli 2002 – februari 2007). Interview, via bezoek, d.d. 31 oktober 2011.
- Verburg, G., minister van Landbouw (februari 2007 – oktober 2010). Interview, telefonisch gesprek, d.d. 17 november 2011.
- Vernieuwing Rijksdienst (2009), *Beleidsdruk in beeld*, politieke druk in de periode 1981-2008, een analyse van Kamerinterventies. http://www.vernieuwingrijksdienst.nl/actueel/publicaties/rapport-beleidsdruk_0. Geraadpleegd december 2010.
- Verriet, J. (2011), *Culturele 'mentaliteiten' en de kant-en-klaar maaltijd*. Een cultuurhistorische analyse van het Nederlandse voedselpatroon (1950-1970). http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2011-0909-200928/Scriptie_DOC_Calibri_M1.pdf. Geraadpleegd februari 2012.
- Volkskrant (2010). *Landbouweconomie gehalveerd*. <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/1040732/2010/10/26/Landbouweconomie-gehalveerd.dhtml>. Geraadpleegd november 2010.
- Zee, F.A. van der, (1997), *Political economy models and agricultural policy formation*, Backhuys Publishers, Leiden.
- Zimmerman, C.C. (1932), *The quarterly journals of economics*. Ernst Engel's law of expenditures for food. <http://www.jstor.org/stable/1885186?seq=1>. Geraadpleegd November 2010.

Bijlage

Interviews

Vragen

- ◆ Was landbouw in uw tijd als minister een relatief belangrijk beleidsterrein?
- ◆ Welk dossier binnen uw beleidsterrein, lag in uw tijd politiek het meest gevoelig, en waarom?
- ◆ Zijn de vraagstukken of onderwerpen betreffende landbouw momenteel anders dan in uw tijd als minister? Waardoor komt dat?
- ◆ Werd er volgens u, toen u minister was, meer aandacht gegeven aan landbouw binnen de politiek dan nu?

Het economisch belang van de landbouw neemt in de tijd af.

- ◆ In hoeverre heeft de afname van het economisch belang van de landbouw invloed gehad op de mate waarin de landbouw van belang is binnen de politiek?
- ◆ In hoeverre zijn volgens u het economische en het politieke belang met elkaar verbonden?
- ◆ Is het verdwijnen van de minister van landbouw te verklaren door het afnemende economische belang van de landbouw. Zo nee, wat zijn dan volgens u de belangrijkste redenen?
- ◆ Moet er volgens u weer een minister van landbouw komen?
- ◆ Welke belangengroepen speelden in uw tijd als minister de belangrijkste rol op uw beleidsterrein?
- ◆ In welke mate was u geneigd om voordelen toe te kennen aan belangengroepen om daarmee de kiezersaanhang van uw partij en daarmee haar machtspositie te vergroten?
- ◆ In hoeverre bepaalden belangengroepen wat de politieke issues waren in uw tijd als minister?